

Møn

Kulturarvsatlas 2006

Følgegruppe, konsulent og Kulturarvsstyrelse.

Knud Larsen, borgmester, formand
 Anne Green, medlem af Teknisk Udvalg (MTU)
 Axel Knuhtsen, MTU, udvalgsformand
 Edith Marie Rosenmeier, Møns Museum
 Elo Dahl Mortensen, Møns Amatørarkæologiske Forening
 Erik Bjerre, MTU
 Erik Büchert, Møns Turistforening
 Erik Strange, Bygningsforbedringsudvalget
 Heidi Pfeffer, Kulturmiljørådet for Storstrøms Amt
 Jette Rasmussen, Borre og Omegns Borgerforening
 Johan Landgren, Natur- og Plankontoret, Storstrøms Amt
 Jonna Kjær-Nielsen, Fanefjord Sogns Beboer- og Grundejerforening

Jørgen Grønborg, Møns Marineforening
 Kjeld Anker Nielsen, MTU, formand for Kulturudvalget
 Knud Pedersen, MTU
 Kristoffer Buck Pedersen, Sydsjællands Museum
 Käthe Vest, Møns Museumsforening
 Lars Mathiasen, Lokalhistorisk Forening Møn
 Leif Iversen, repræsentant for skolerne
 Lene Buur, Pilotprojekt Nationalpark Møn, Kulturmiljøarbejdsgruppen
 Michael Larsen, byrådsmedlem
 Ole Eskling, Mandemarle Grundejerforening
 Preben Kristiansen, Stege-Lendemarle og Omegns Grundejerforening
 Rigmor Nielsen, Foreningen for Bygnings- og Landskabskultur
 Søren Spanager, Agenda 21-rådet, Danmarks Naturfredningsforening Møn

Torben Nielsen, Sydhavsøernes Landboforening
 Stig Nøhr, naturvejleder på Møn
 Torben Steen Pedersen, Fællesudvalget for grundejerforeninger på Bogø
 William Houman, Foreningen Nyord

Erica Heyckendorff, konsulent, arkitekt m.a.a. Berings Tegnastue
 Frank Nielsen, Møn Kommune
 Lis Jensen, projektleder, Kulturarvsstyrelsen (KUAS)
 Mette Ø. Söderlund, Møn Kommune
 Michael Lauenborg, KUAS
 Pernille Møller Nielsen, chefplanlægger, Møn Kommune
 Peter Møller Kristensen, teknisk chef, Møn Kommune

Enkelte medlemmer var fraværende ved fotografering.

Forord

Møn Kommune er kendetegnet ved at være en kommune med et stabilt befolkningsgrundlag. Selv om mange pendler og arbejder uden for kommunen, har de traditionelle erhverv som landbrug og fiskeri stadig en stor betydning. Møn er samtidig en kommune, der er rig på natur- og landskabsværdier, rekreative muligheder samt ikke mindst kulturarv. Kulturarven er i dag kendetegnet ved landsbyer, landbrugsland, herregårdslandskaber, store mængder af gravhøje, inddæmninger, industri- og råstofudnyttelse, aktiviteter knyttet til kysten og havet samt til købstaden. Derfor kendetegnes kommunen også ved de mange besøgende, der lægger vejen forbi Møn og omliggende øer.

Et kulturarvsatlas er en kortlægning af en kommunes faste kulturarvsværdier, der omfatter bygninger, fortidsminder, kulturmiljøer, byer og landskaber. Kulturarvsatlasen er med andre ord en kortlægning af land og by, nutid og fortid, men med en klar vægt på bygninger opført før 1940 samt kulturmiljøer. Et kulturmiljø er et geografisk afgrænset område, som ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling.

Atlasen er et resultat af et samarbejde mellem Møn Kommune og Kulturarvsstyrelsen om en kortlægning, registrering og formidling af bevaringsværdier. I forbindelse med udarbejdelsen af atlasen er der nedsat en følgegruppe, som består af politikere, kommunale embedsmænd, museer, kulturmiljøråd, lokale interesseorganisationer m.fl. Følgegruppen medvirker bl.a. ved at pege på og prioritere bygnings- og kulturmiljøværdier. Atlasarbejdet skal gerne bidrage til, at der skabes et lokalt ejerskab og en interesse i at medvirke til at sikre værdierne efterfølgende.

Atlaskonceptet er først og fremmest udviklet, så det kan bruges af kommuner som et værktøj til at skabe en fremtidig bevaringspolitik, men det er også udviklet, så det kan formidle kulturarven til borgere og turister. Med dette atlas får både bosiddende og turister mulighed for at gå på opdagelse og undervejs få nogle gode historier om kommunens bevaringsværdier, herunder om værdifulde sammenhænge og helheder.

Møn Kulturarvsatlas ligger derfor godt i tråd med de nye krav, der stilles til kommunerne som følge af kommunalreformen og den deraf følgende ny planlov. Som noget nyt er det et krav, at kommunerne skal sikre de kulturhistoriske bevaringsværdier i både by og på land.

Styrelsen har valgt at sætte atlasprojekter i gang i forbindelse med regeringens forsøg med at skabe nationalparker i Danmark. Møn er ét blandt i alt syv nationalparkpilotprojekter. Et kulturarvsatlas vil være med til at styrke kulturarvens betydning og befolkningens oplevelser på Møn, Bogø og Nyord.

I forbindelse med Møn Kulturarvsatlas har Møn Kommune udarbejdet en visions- og handlingsplan til sikring af landskabet og kulturarven for de kommende år. Møn Kommune er med andre ord godt på vej med det, som alle andre kommuner først skal i gang med i anledning af kommunalreformen.

Brian Mikkelsen
Kulturminister

Knud Larsen
Borgmester

Indledning

Kulturarvsstyrelsen udgiver kulturarvsatlas for at sætte fokus på kulturarven. Som et fundament under Møn Kulturarvsatlas ligger en kortlægning og en beskrivelse af 25 værdifulde kulturmiljøer og en registrering og vurdering af cirka 6.200 bygninger opført før 1940.

På internetadressen www.moen-atlas.dk findes blandt meget andet grundige beskrivelser af alt det, denne trykte atlasguide har i koncentreret form, herunder også en beskrivelse af proces og metode.

I atlasguidens første kapitel skildres relevante hovedtræk og sammenhænge, hvad angår natur, landskab og kulturarv. Her præsenteres geologi, terræn, vandelementer og jordbund. Her beskrives de karakteristiske mønske landskabstyper – Kysten, Ager og overdrev, Vådområder og enge samt Skove og parker, herunder også de rumlige og visuelle træk samt arealanvendelsen. Møn Kommunes kulturhistorie er karakteriseret ved fem tidsepoker: Oldtid og vikingetid, middelalder til 1660, tiden fra 1660 til 1790, fra 1790 til 1880 og fra 1880 til i dag. For hver tidsepoke resumeres de overordnede træk af den samfundsmæssige udvikling, de særlige egenskabskarakteristiske træk samt kulturhistoriske temaer.

I det andet kapitel skitseres et forslag til en turroute, som giver oplysninger om mange spændende oplevelser og udflugtsmål på Møn og omliggende øer. Beskrivelsen af de 25 værdifulde kulturmiljøer udgør hovedparten af den trykte atlasguide.

Kulturmiljøerne er højst forskelligartede og omfatter eksempelvis Fanefjord Skov, Sukkerfabrikken i Stege, det store inddæmmede område ved Borre Sømosse og Borre, Klintholm Havn, Nordfelt gods, Det græske kvarter, Busene Have, sommerhuse på Ulvshale, Mandemærke ejerlav og Møn Fyr.

I det tredje kapitel beskrives arkitektoniske bykvaliteter i købstaden Stege og ude på landet. Der vises en række landsbyer med referencer til andre landsbyer, hvor samme karakteristika kan ses. Byggeskikken og arkitekturen beskrives i et afsnit for sig. Her redegøres for egnsbyggeskik, arkitektur og de bygningsværdier og forskellige bygningstyper, der er repræsenteret i kommunen og som der bør værnes om.

I fjerde kapitel afsluttes atlasguiden med følgegruppens anbefalinger om bevaring og udvikling af kulturarven i købstaden og i det åbne land.

Med Møn Kulturarvsatlas har kommunen således et godt grundlag til at sikre kulturarven. Dette kan eksempelvis ske i kommuneplantillæg, i lokalplaner og i behandlingen af sager om anvendelse og bevaring af landområder og bygninger. Kommunen har også mulighed for at formidle den indsamlede viden om kulturmiljøer og bygninger til ejere og brugere og herunder fortælle, hvordan en ejer eller en bruger selv kan være med til at sikre bevaringsværdierne fremover.

Natur, landskab og kulturarv

Natur

Møns Klint har med sin hvide skønhed, de høje spir og dybe fald en særstatus blandt danske landskaber. Men selv om man ser bort fra klinten, er Møn Kommune en lille geologisk perle. Landskabet er skabt under sidste istid, hvor store gletschere gentagne gange gled hen over øen. Smeltevand fra gletscherne dannede de store dale, og efter istiden skyllede havet ind over istidslandskabet og formede øernes omrids.

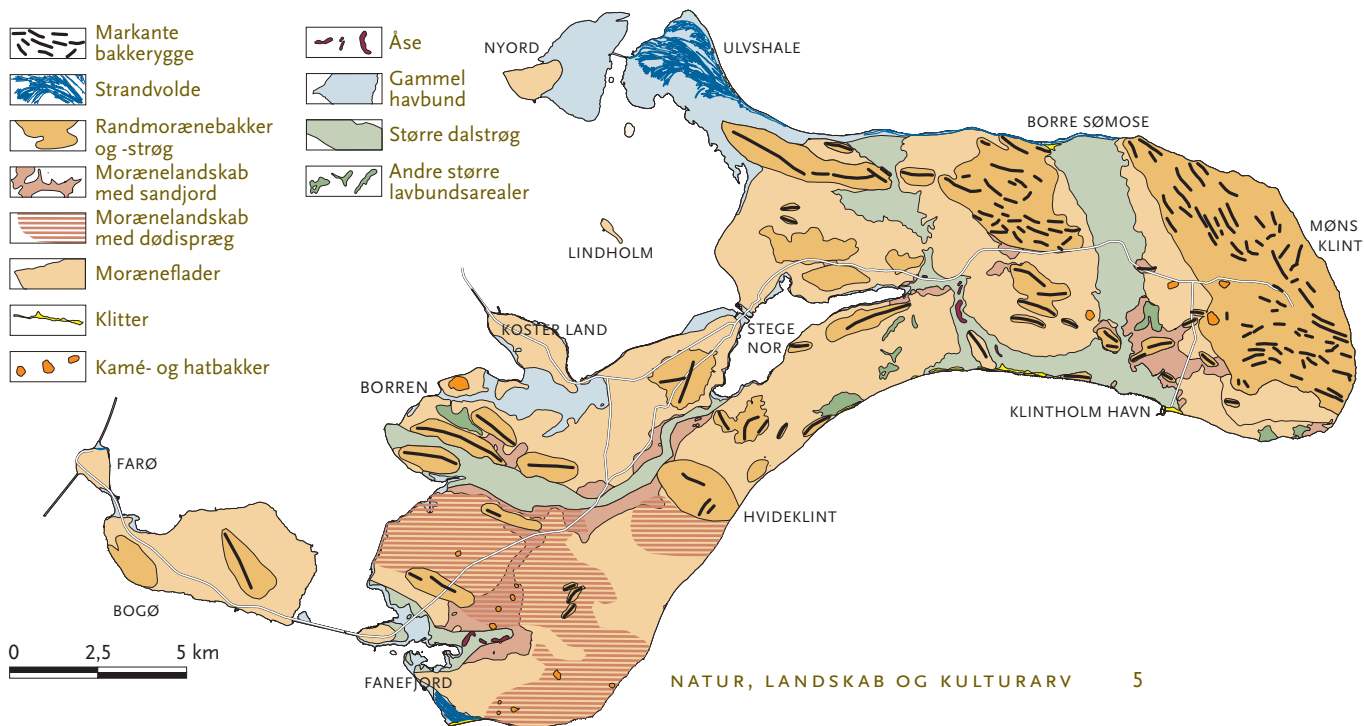
Undergrunden

Den mønske undergrund består af 70 millioner år gammelt skrivekridt. Store flager af skrivekridt kan ses i Møns Klint og Hvideklint, hvor isen har skubbet

flager op fra undergrunden. Men under istidslagene findes skrivekridtet stadig som faststående bjergart. Skrivekridtet består af skallerne fra mikroskopiske alger, afsat på havbunden i kridttidens store hav. I skrivekridtet findes fossiler fra f.eks. søpindsvin, blæksprutter, østers og fra datidens toprovdyr, mosasaurer, som var en svømmende slægtning til landjordens dinosaurer.

Høje Møn

De imponerende bakker på det østligste Møn er dannet i slutningen af sidste istid, hvor store gletschertunger gled frem gennem Østersølavningen

Hatbakken, Målerøj, nord for landsbyen Vindebæk. Bakken ligger markant i det relativt flade landskab. Højden forstærkes af trægruppen på bakkens top.

og bulldozede gamle moræneaflejringer op sammen med store flager af undergrundens skrivekridt. Smeltevand fra gletscherne afsatte store mængder af sten og grus mellem moræneleret. Møns Klint skærer morænebakkerne og viser opbygningen med skrivekridt, moræneler og sten og grus, som man kan se, når man betragter klinten fra stranden. Dette naturgrundlag beskrives i kulturmiljøbeskrivelserne om Møns Klint som udflugtsmål og Møn Fyr.

Det centrale Møn

Morænebakkerne nord og øst for Stege Nor er ældre end morænebakkerne på Høje Møn, og de langstrakte bakkestrøg når ikke samme højder. Bakkeryggenes orientering viser, at de er skudt op fra nordøstlig retning. Bakkerne syd for Stege Nor er overvejende skudt op fra syd og sydøst af gletschere, der er kommet fra Hjelm Bugt. Det ses også tydeligt, at bakkeryggene overordnet følger forløbet af kysten mod Hjelm Bugt.

Vestmøn

Landskabet her er småkuperet med mange små, bløde bakker. Flere af bakkerne er runde og kan ligne

en stor blød hat kastet i landskabet. De hatformede bakker opstod, når sand og grus blev afsat af smeltevand mellem store blokke af is foran en gletscher, som derefter gled henover materialet. Når isen smeltede bort efterlod den en bunke materiale: en hatformet bakke.

Dalene

Morænelandskaberne skæres af et system af dale. Dalen ved Borre har forbindelse med Busemarke Mose/Råby Mose. Endnu en dal løber fra moseområderne i syd, strejfer Stege Nor og fortsætter mod nord til Maglemose. Fra Stege Nor fortsætter endnu en dal mod vest ud i Røddinge Sø, ligesom Fanefjord og dalstrøget ned mod fjorden. De beskrives i kulturmiljøet Fanefjord, Grønsalen og kirken. Dalene har alle en lang og kompleks dannelseshistorie og har sandsynligvis fungeret som tunneldale under de yngste isfremstød. Tunneldale dannedes, hvor smeltevand løb i floder under en gletscher.

Da havet kom

Stenalderhavet overskyldede området og dannede omridset af Møn og de øvrige øer. Også Koster, Borre og Egholm blev til isolerede øer, men afsætning af sand og grus i havet har siden bundet mange af de druknede områder sammen og afsnøret dalenes lavninger fra havet. De afsnørede lavninger har siden henligget som sø- og moseområder, fx Borre Sømose, Maglemose og Røddinge Sø. Dette omtales i kulturmiljøbeskrivelserne om Borre Sømose og Busene Have.

Strøm og bølger har ført flint fra Møns Klint rundt langs kysterne mod nord og vest. Stenene er afsat i strandvolde på Ulvshale og Hårbølle Pynt og er siden blevet industrielt udnyttet, som kulturmiljøbeskrivelserne Halvøen Ulvshale og Flintindustrianlægget Daneflint fortæller om.

Landskab

Det mønske landskab er overvejende et resultat af istidens, vejrligets og landbrugets virke. Den kalkholdige moræne, som isen efterlod, da den smeltede væk, er ideel til landbrug.

Kysten

Møn Kommunes kystlandskaber er meget forskellige. Nogle er rolige strækninger, som ved Busene Have og Fanefjord Skov, mens andre strækninger rummer dramatik, som ved Møns Klint og Hvide Klint i Hjelm Bugt. Kysten ændrer stille form. Den del af Møn, som vender ud mod Østersøen, nedbrydes ved erosion, mens den del af Møn, som vender ind mod Sjælland og Falster, vokser ved aflejring. Det ses ved kysterne langs Hjelm Bugt og Fanefjorden. Ved Hjelm Bugt er landskabet dramatisk med lerkliner over lange stræk og med bøgetræerne helt ud til vandet. Fanefjordens landskab er kringlet med mange vige, hvilket giver et afvekslende landskab med småøer og holme.

Den mest markante erosionskyst er kysten ved Møns Klint, der er en af Danmarks mest storladne kyster. Her veksler blikket mellem havudkig og mægtige kridtflader, lerskred og strandens gråsorte flintestensmassiv. Flinten føres med strøm og bølger nord og vestover, hvor den aflejres i strandvolde: mod nord på halvøen Ulvshale og mod vest på Hårbølle Pynt. Her er landskabet til gengæld roligt og bølget, og begge steder findes skanseanlæg anlagt i starten af 1800-tallet. Anlæggene ses i kulturmiljøerne Busene Have, Flintindustrianlægget Daneflint og Halvøen Ulvshale. Nogle aflejringskyster gror til som strandenge, særlig markant på Ulvshale og Nyord, hvor de lave enge præger et åbent landskab. Strandengene er generelt i bedre forfatning end ferskengene, fordi de ikke kan drænes. Til gengæld skal de afgræsses, ellers vokser de ofte til med tagrør.

De kystnære byer langs Møns kyster knytter sig ret forskelligt til vandet. Fx ligger havnen adskilt fra byen på Bogø, mens havn og by på Nyord og ved Klintholm er tæt sammenknyttet, som der fortælles om i kulturmiljøerne Nyord og Klintholm havn.

På de høje kystskrænter blev der bygget fyr, så de sejlede kunne finde vej, og skibene kunne blive varskoet om kystens nærhed, som det ses i kulturmiljøet Møn Fyr. Kysterne med strand udnyttes af mange gæster til rekreative formål, som det fortælles om i kulturmiljøerne Sommerhuse på Ulvshale og Møns Klint som udflugtsmål.

Ager og overdrev

Størstedelen af Møn er intensivt dyrket agerland – hele 169 km² af Møn Kommunes samlede areal på 217 km². Tidligere var der markant forskel på de store marker omkring godserne og de mindre omkring gårde og husmandsbrug. Med tidens stordrift er denne forskel blevet udjævnet. Helt op til midten af det 20. århundrede skete der en udvidelse af det mønske landbrugsareal ved inddæmning, afvan-

Møns Klint, Store Taler ud for Jydelejet. Over de sidste 5-10 år har Store Taler ændret profil ved mindre skred, og på billedet ses nedstyrtet kridt for foden af klintformationen. Disse brudflader skærer gennem morænebakkens lag af skrivekridt, moræneler, sten og grus og giver således et indblik i naturgrundlægs opbygning.

Strandengene danner en smuk landskabelig overgang mellem Stege og Ulvshale.

ding og dræning af større landområder, fx Borre Sømose, Kostervig og Røddinge-Askeby Sø. Mange mindre søer, moser og enge er ligeledes drænet væk. Kommunen er dog generelt karakteriseret af et varieret, bakket jordbrugslandskab med spredte gårde og med marker, der ofte er opdelt af sten- og jorddiger. Et sådant landskab kan iagttages fra overdrevsbakken Høvblege, hvorfra man overskuer hele det sydøstlige hjørne af Østmøn. Landskabet nord for Sømærke byder på udsigter indover Møn, hvor især Elmelunde kirke markerer sig i vidderne.

Markerne er oftest opdyrkede, og der ses sjældent græssende dyr, hvilket bl.a. truer nogle af overdrevene. Kommunen rummer dog stadig flere fine overdrev med Høvblege og Jydelejet som de mest markante. Begge bevares ved aktiv pleje. Disse landskabstyper beskrives i kulturmiljøerne om godserne Marienborg, Nordfelt og Klintholm, samt Mandemærke ejerlav, Borre Sømose og Møns Klint som udflugtsmål.

Vådområder og enge

Især Østmøn har flere store søer: Hunosø, Aborresø og Geddesø. Men mange mindre søer er afvandet for

Udsigt henover Borre Sømose til Elmelunde Kirke, der dukker op i horisonten igen og igen, når man færdes på Østmøn.

at give mere landbrugsjord. Til gengæld har gravning efter tørv, mergel, kalk, sand, grus og ral skabt nye vandhuller og småsøer, ligesom der også stadig findes en del småmoser. De er gennem århundreder blevet påvirket af mennesket ved tørvegravning, afvanding, gødskning, græsning, høslet, tilplantning og opfyldning. Busemærke Mose er Møns største mose og oprindelig en havbugt, som blev lukket med en landtange, hvorefter landskabet groede til og blev til en mose.

Enge er udyrkede, fugtige områder, der bliver benyttet til høslet og græsning. Men de er under tilgroning ligesom overdrev og springer i skov, og fra at være et af landbrugets aktiver fremtræder engene nu som områder, det ikke kan betale sig at bruge. De enge, der er tilbage indgår i kulturmiljøbeskrivelserne om Fanefjord, Grønsalen og kirken, Marienborg gods, halvøen Ulvshale, Nyord, Mandemærke ejerlav og Busene Have.

Skove og parker

Landbrugets ekspansionsstrang gik tidligere hårdt ud over skovene og ikke kun i Møn Kommune. For at be-

Kig til Liselund Slot henover parkens centrale rum: en stor "skål" med vand i bunden, Havesøen.

vare den resterende skov blev der grebet ind fra statens side, og skovfredningsloven blev vedtaget i 1805. Ulvshaleskoven var dog på det tidspunkt så forhugget og afgræsset af kreaturer, at den kun dårligt kunne kaldes skov, og den faldt uden for lovens bestemmelser til stor glæde for bønderne, som kunne fortsætte græsningen. I dag fremtræder Ulvshaleskoven som naturskov, med små lukkede og afvekslende skovrum. Også dele af Klinteskoven og skoven omkring Nordfelt gods står i dag som naturskov. Dette beskrives i kulturmiljøerne Halvøen Ulvshale og Nordfelt gods.

Klinteskoven – i klintens bagland – er karakteriseret ved sin meget urolige profil. Mægtige dalstrøg, dybe huller, knejsende bakker, alt bevokset med træer i stor størrelse. Den ligeledes kystnære og partsinddelte Fanefjord Skov dyrkes overvejende ved plukhugst og selvforyngelse, og dette uddybes i kulturmiljøbeskrivelsen om Fanefjord Skov.

Skove kan blive til parker og haver i en glidende overgang. Det kan iagttages flere steder på Møn, med Liselund, Klintholm, Marienborg og Nordfelt

Fra Høvblege er der vid udsigt udover overdrev og marker til kysten i syd.

som de markante eksempler. Man kan forfølge tanken om overgangen mellem skov-park-have helt ud i herregårdsalléerne, der danner kultiverede "fangarme" og henleder den forbipasserendes opmærksomhed på herregården. Kommunen er beriget med mange, smukke alleer – og ikke kun i forhold til godsstrukturen. Også langs fx Borre Sømose ses alléer og træerækker, ligesom ankomsten til Møn går gennem en allé i forlængelse af Dronning Alexandrines Bro.

Parker og haver er styret natur, men graden af styring varierer gennem sted og tid. Yderlighederne går fra den åbne naturhave, der knap nok kan kaldes en have, til den stringente og symmetriske barokhave. Omkring år 1800 var der både i Danmark og resten af Europa et brud med den strenge barokstil. Den romantiske havestil, hvor natur og kultur udfolder sig i frugtbart samspil, blev fremherskende. Her har Møn et smukt eksempel i Liselund Park, der ligesom flere af godserne – og et andet eksempel, Rødkilde Højskole – beskrives som kulturmiljø. Stilen er ofte efterlignet i mindre format i præstegårdshaver og bondehaver, fx Museumsgårdens have.

Kulturarv

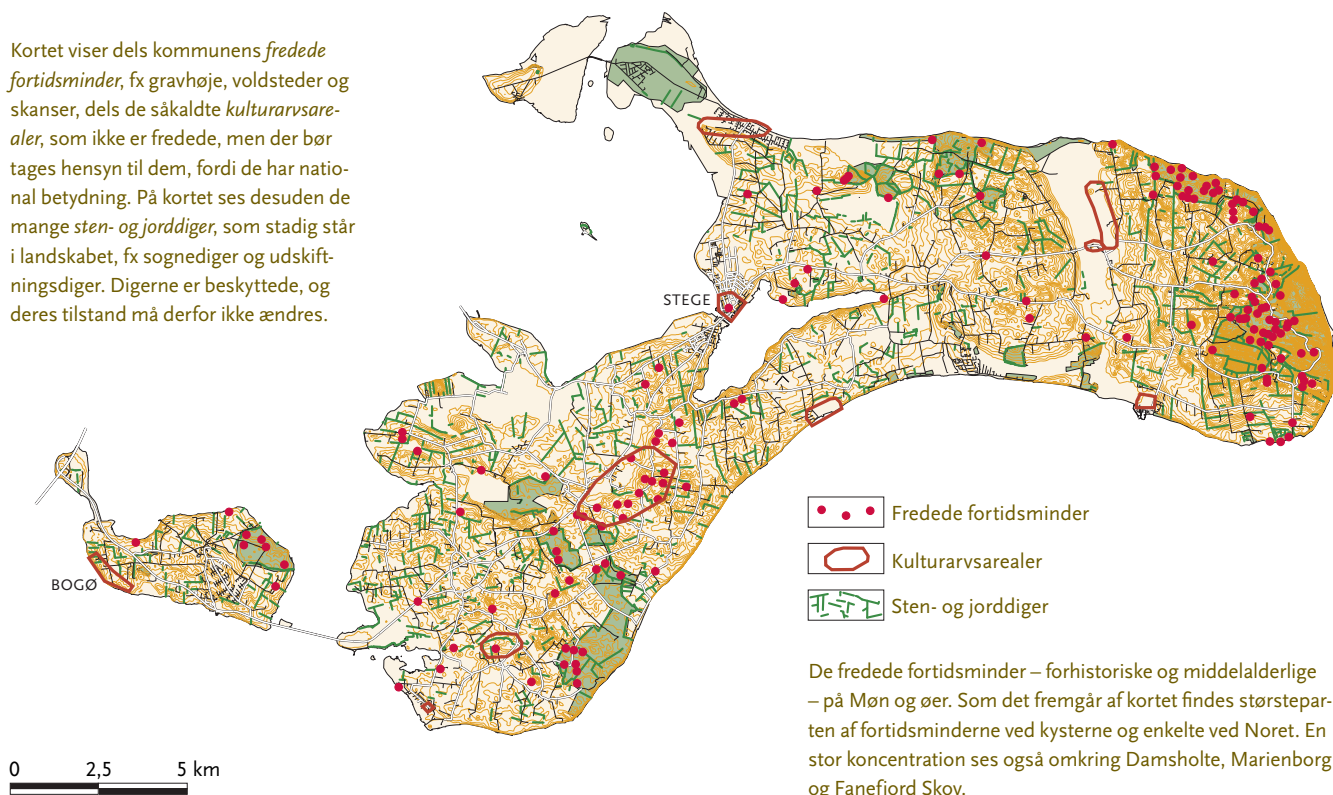
Oldtid og vikingetid

Oldtiden i Danmark dækker perioden fra de første rensdyrjægere kommer herop for 14.500 år siden, til vikingetiden slutter omkring 1060. Et særligt kendetegn for kommunen er de mange gravhøje: ud af små 1500 registrerede fortidsminder er de 800 gravhøje. Hovedparten er dog overpløjede, så man ikke kan se dem i landskabet i dag, men i fx Klinteskovene kan man få et indblik i, hvor talrige de engang har været. Her er omkring 150 små gravhøje bevaret fra yngre bronzealder (1000-500 f. Kr.). Ellers er bebyggelsesbilledet præget af vandets nærhed. Fra ældre

stenalder (9000-3900 f. Kr.) finder man spor efter menneskenes gøren og laden ved de tidligere kyststrækninger, bl.a. steder der i dag er inddæmmede, fx Borre Sømose.

I yngre stenalder begravde man de døde i dysser og jættestuer. Særligt omkring Marienborg og Røddinge er opført mange af disse storstensgrave, hvilket tyder på, at der her har været stenalderbygger. Karakteristisk for Møn er de sålformede jættestuekamre, dvs. at selve kamret snævrer sig ind på midten, og et eksempel er den flot restaurerede jættestue, Klekkendehøj. Der er fundet huse fra denne periode ved kysten nord for Stege.

Kortet viser dels kommunens *fredede fortidsminder*, fx gravhøje, voldsteder og skanser, dels de såkaldte *kulturarvsarealer*, som ikke er fredede, men der bør tages hensyn til dem, fordi de har national betydning. På kortet ses desuden de mange *sten- og jorddiger*, som stadig står i landskabet, fx sognediger og udskiftningsdiger. Digerne er beskyttede, og deres tilstand må derfor ikke ændres.

De fredede fortidsminder – forhistoriske og middelalderlige – på Møn og øer. Som det fremgår af kortet findes størsteparten af fortidsminderne ved kysterne og enkelte ved Noret. En stor koncentration ses også omkring Damsholte, Marienborg og Fanefjord Skov.

Fundene fra bronzealder (1800-500 f. Kr.), jernalder (500 f. Kr.-800 e. Kr.) og vikingetid (800-1060 e. Kr.) er hovedsageligt løsfund. Siden 1990'erne er der blevet udgravet en del huse fra bronze- og jernalder i Møn Kommune, hvilket viser at øerne har været rigt bebygget.

Fra vikingetiden kendes adskillige rige offernedlægninger, bl.a. Mandemarke-skatten fra Busene Have. Stednavne med fx -by, -inge og -rød stammer fra vikingetiden og vidner om bebyggelse i denne periode, bl.a. Keldby og Røddinge; uden at det dog er bekræftet arkæologisk.

Middelalder til 1660

På grund af sildefiskeriet i Øresund var middelalderen en rig periode for Møn og omliggende øer. Sildene blev afsat på store sildemarkeder i Skåne, og i 1268 fik Stege sine købstadsprivilegier. Fra Skanør kendes således en optegnelse fra 1494, der viser, at 149 ud af 434 danske sildeboder var ejet af mønboer. I løbet af 1500-tallet gik det dog nedad for sildefiskeriet, og man mistede grundlaget for sin indtjening.

Skt. Hans kirke, opførtes omkring år 1200, og omtrent samtidigt blev borgen, Stegeborg, opført ved indsejlingen til Stege Nor. Borgen kom til at spille en vigtig rolle for forholdet til Hansestæderne gennem hele middelalderen. Stegeborg blev ødelagt under Grevens Fejde i 1534 og endeligt nedrevet i slutningen af 1700-tallet. Steges voldgrav og bymur, hvoraf Mølleporten stadig findes, er anlagt i 1400-tallet. At forholdet til landene mod syd ikke altid var det bedste, vidner også ti mindre borganlæg langs kysten om.

Møns anden middelalderlige købstad er Borre, der nævnes første gang i 1370. I 1648 mister byen dog sine købstadsprivilegier, da sildefiskeriet ikke længere spiller en økonomisk rolle for Møn.

Bymuren står omkring byen med den bevarede Mølleport som tårnet med spidset tag, nr. 2 fra højre. Byen vises dog ikke helt autentisk, fx er Storegades forløb og kirkepladsen ikke korrekte gengivelser, men byens hovedstruktur genkendes, fx sidegaderne Langgade og Rådhusgade. Resens kort over Stege, 1676.

Der er bevaret syv middelalderlige kirker i Møn Kommune: Elmelunde, Bogø, Stege, Keldby, Borre, Magleby og Fanefjord. De fleste landsbyer menes også at have deres rod i middelalderen, og i flere tilfælde kan middelalderstrukturen ses i dag – yderst velbevaret på Nyord, men også i Mandemarke og Elmelunde.

Den følgende periode, frem til 1660, er ikke videre belyst, men er kendetegnet af tilbagegang og stilstand på grund af sildens forsvinden. Befolkningen ernærede sig hovedsageligt ved håndværk, handel, fiskeri og landbrug. Bønderne langs kysterne supplerede desuden landbruget med fiskeri.

1660 – 1790. Nedgang og forarmelse

Møn, Bogø, Farø og Nyord var krongods, dvs. ejet af kronen, og landbefolkningen var dermed kongens fæstebønder. 1600-tallet blev præget af svenskekri-

På dette tidspunkt deler skoven næsten Vestmøn i to dele. På Østmøn ses tydeligt rækken af landsbyer langs vejen til Klinten. Videnskabernes Selskabs Kort fra omkring 1770.

ge og lokalt misregimente, og i 1664 blev Møn pantsat til en hollandsk handelsmand, der forarmede alt. Christian d. 5. indløste pantet i 1685, men indkvarterede samtidig Den Kongelige Hestgarde hos de mønske bønder. Hestene afgræssede de såkaldte kobler, som stadig kan genfindes i stednavnene især på Vestmøn, fx Tostenæs Kobbøl og Askeby Kobbøl. Chefen for Hestgarden, S.C. von Plessen, plagede øerne gennem 12 år, og som kompensation efter hans aftræden fik Møn og Bogø tilkendt særlige privilegier i 1696/97. Skatter og afgifter blev sat ned, og en ny plan for Møn og Bogø blev sat i værk med oprettelsen af navigationsskoler til bemanning af krigs- og handelsflåden, som det beskrives i kulturmiljøet Bogø Hovedgade.

Igennem det meste af 1700-tallet stagnerede udviklingen, men på Nyord fandtes et driftigt erhverv:

Bønder og husmænd var lodser for fremmede skibe i det lumske farvand omkring Nyord. Nyordboerne fik eneret og pligt til at lodse skibe gennem Ulvshaleløbet, og det var både indbringende og risikabelt, idet lodserne hæftede personligt for skib og last. I Nyord by blev 1700-tallets landsbystruktur med gårdene samlet i byen fastholdt og kan i dag opleves som noget særegent. Måske på grund af beliggenheden på en ø og jordens bonitet, men måske netop også på grund af lodseriet: man skulle være nær kystudkigget, så man kunne varsles om skibe, der skulle lods sig igennem. Dette beskrives i kulturmiljøet Nyord.

I 1769 satte kongen sit mønske krongods til salg, og det blev inddelt i fem godser – Marienborg, Fanefjord, de søndre byer, Nordfelt og Klintholm – samt strøgods. Det lykkedes for bønderne i Fanefjord, de sønd-

re byer og på Bogø, Nyord og Farø at opkøbe jorderne. I Fanefjord sogn delte de nye selvejerbønder skovene op i anparter, som det er beskrevet i kulturmiljøet Fanefjord Skov.

1790 – 1880. Opblomstring

I slutningen af 1700-tallet begyndte handelslivet at blomstre. Der blev bygget store købmandsgårde i Stege, og Liselund blev anlagt ved Klinten. På søfartsøerne, Bogø og Nyord, satte skippernes rigdom sig også spor i byggeriet som omtalt i kulturmiljøet Bogø Hovedgade.

På landet blev dyrkningsfællesskabet ophævet omkring 1800, og fæste- og selvejerjord blev omlagt i stjerne- eller blokudskiftninger, som det beskrives i kulturmiljøet Mandemarke ejerlav. Fredskovloven af 1805 sikrede genopretning af skovene. Herregårdenes bygningsanlæg blev opført, og skov indgik også i herregårdenes drift med jagtremiser på de store godsmarker. Afvandede områder blev til eng og ager, som det beskrives i kulturmiljøet Borre Sømose.

Landskabet er fortsat formet af denne tid. Ud over skove og godsjorder, ses også de mange diger i landskabet, fx skovdigerne i Råby Oved Skov og Klinteskoven, samt hovedgårds-, udskiftnings- og ejerlavsdigerne, som vist på kortet side 10. En græsningshave fra samme tid beskrives i kulturmiljøet Busene Have, hvor også en skanse fra Englandskrigene i 1800-tallets første tiår indgår.

I 1860'erne tog den åndelige vækkelse fat. Rødkilde Højskole blev bygget, og Møns første forsamlingshus blev i 1878 opført i højskolehaven. Der blev opført andelsmejerier, og landbrugs-, industri og finanssektoren blomstrede. Befolkningstallet steg, og ind- og udvandring satte sit præg på samfundet.

I 1880 udvandrede 149 af de 15.079 mønboer til den nye verden. Store gårde omlagde produktionen til sukkerroer. I 1878 blev Klintholm Havn anlagt som havn for Klintholm gods, og fiskeeksportører åbnede havnen for søgående fiskeri, som beskrevet i kulturmiljøet Klintholm Havn.

1880 – i dag. Landbrug og industri

Sukkerroedyrkingen satte sit præg på Møn og øerne i slutningen af 1800-tallet. Roedyrkingen lagde grunden til Stege Sukkerfabrik, som i 1884 blev opført i Lendemarke, tæt på transportveje til lands og til vands, som der fortælles om i kulturmiljøet Stege Sukkerfabrik. Det gav arbejde til funktionærer og arbejdere, som fik boliger ved sukkerfabrikken. På landet byggedes saftstationer, som var forbundet med fabrikken med rør som omtalt i kulturmiljøet Byområdet Damme/Askeby.

Den animalske landbrugsproduktion gik ligeledes frem. Nye gårdanlæg skød op i landskabet, ligesom industrianlæg og andelsmejerier til forarbejdning af landbrugsprodukterne. Den friske mælk blev forarbejdet i mejerier, og der blev produceret tømælk i Lendemarke. Bygningsanlæggene blev opført i gedigne materialer og med stor rummelighed og kan derfor bruges i dag. Saftstationen i Damme bruges nu som café, og sukkerfabrikken er blevet erhvervspark, mens mejerierne i Landsled, Damsholte og Fanefjord er betonvarefabrik, pelsberederi og genbrugssalg af byggematerialer.

Industriproduktionen omfattede også flint, som der fortælles om i kulturmiljøet Flintindustrianlægget Daneflint. Snart satte også en videnbaseret produktion sine spor på Lindholm, hvor der blev fremstillet vaccine mod mund- og klovsyge, som gengivet i kulturmiljøet Lindholm Forsøgsstation. Smede- og maskinfabrikker kom til og betjente landmændene.

Luftfoto af Stege
18. juni 2005.

Møns Klint var omkring 1900 blevet et yndet udflugtsmål. Efterhånden som borgerskabet i Stege voksede skød nye villabebyggelser op uden for volden. Dette fortælles der om i kulturmiljøet, Det græske kvarter, og den øgede fritid i denne periode blev tilbragt i de nye sommerhuse på Ulvshale, som det beskrives i kulturmiljøet Sommerhuse på Ulvshale.

Det var et samfund i udvikling, og væksten i den finansielle sektor førte til oprettelse af pengeinstitutter og servicevirksomheder. Infrastrukturen tilpassede sig industrisamfundet, nu hvor der ofte blev længere til arbejde. Møn blev landfast med Sjælland i 1943 med Dronning Alexandrines Bro, mens trafikken fra 1960'erne blev ledt uden om landsbyerne ad omfartsveje. Mindsket behov for arbejdskraft ved landbruget betød færre folk på landet. Men andre kom til, og især Møn fik fra 1970

tilflytning af kollektivister, som bosatte sig i gårde på landet. Handlen var flyttet fra oplandsbyerne Borre og Damme/Askeby til Stege – som det berettes om i kulturmiljøet Byområdet Damme/Askeby. Tendensen til større enheder fortsatte med kommunesammenlægninger til Møn Kommune.

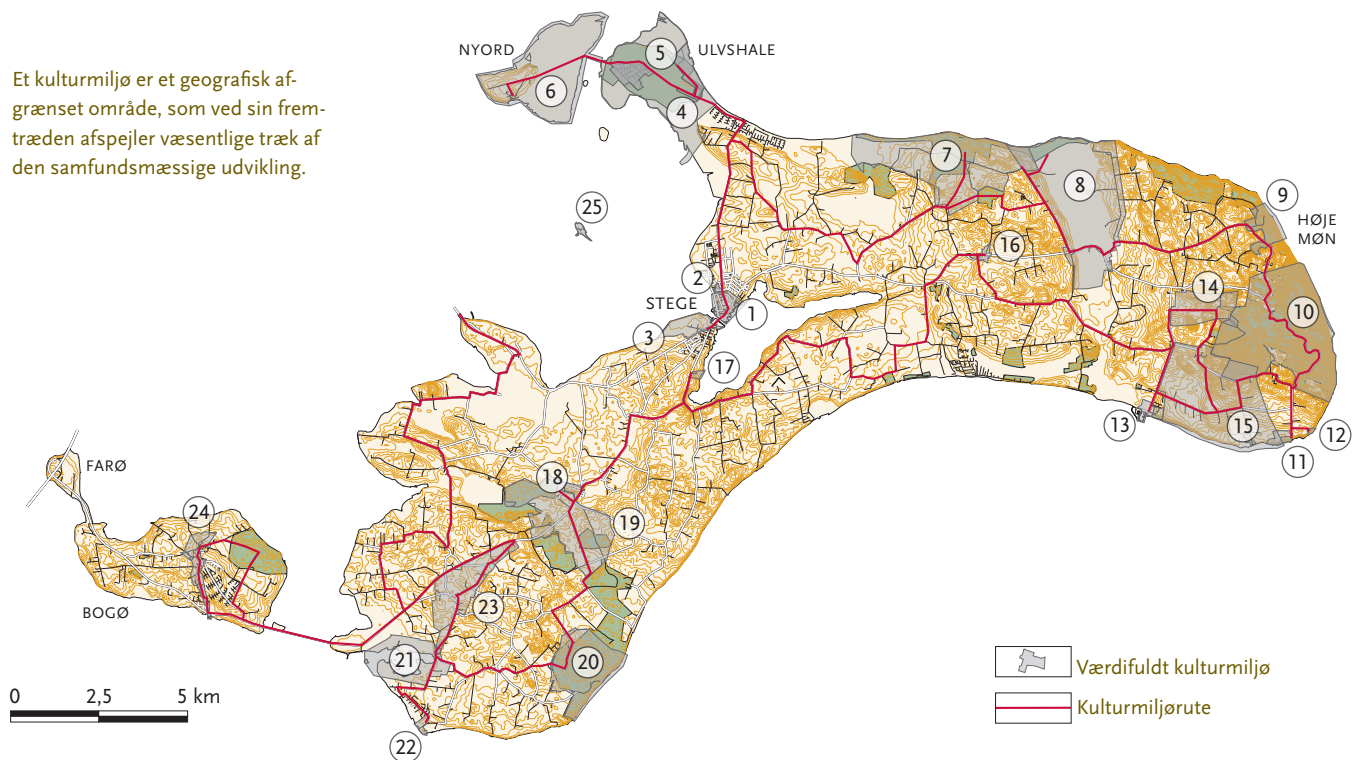
Omkring 1970 fandtes en række større og mindre industrivirksomheder. Enkelte har overlevet; der produceres stadig sand til sandpapir, og der bages stadig småkager i større målestok, ligesom produktion af eltavler finder sted i ombyggede mejeribygninger. Erhvervsudviklingen ændrede karakter, og iværksættere kom frem inden for IT og håndværk. De nye iværksættere renoverede samtidig ældre bygningsanlæg til beboelse og erhverv. Møn Kommune byggede nyt og gjorde sig fra 1990'erne bemærket med ny skole i Stege, nye plejehjem og nyt bibliotek. Tidligere skoler og alderdomshjem blev ombygget til boliger, og byfornyelsesprojekter på landet blev sat i gang i slutningen af 1980'erne, fx Hjørnet i Damme, og ført videre i 1990'erne, eksempelvis i Borre.

Turismen var stigende, og øboerne skulle skaffe lejemål til gæsterne. Gårde blev omdannet til ferieboliger – kroer, alderdoms- og plejehjem til pensionater. Møns Turistforening lagde vægt på, at turister kunne få kulturhistoriske indtryk. Man restaurerede fx det egnspecifikke tangdige på Ulvshale, som det fremgår i kulturmiljøet Halvøen Ulvshale. Turisterhvervet udvikles fortsat med vægt på natur- og rekreative oplevelser, som yderligere udbygges, hvis Møn udpeges til nationalpark.

I dag har vidensamfundet tag i befolkningen, og det er karakteristisk, at kultursporene fra det gamle landbrugs- og industrisamfund bevares og bruges i vidensamfundet.

Værdifulde kulturmiljøer

Et kulturmiljø er et geografisk afgrænset område, som ved sin fremtræden afspejler væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling.

De 25 kulturmiljøer på Møn og øer er bl.a. udvalgt på baggrund af en karakteristik af de naturmæssige, landskabelige, kulturhistoriske og arkitektoniske hovedtræk. Resultatet er samlet i 25 kulturmiljøbeskrivelser, der præsenteres på de efterfølgende sider som en guidet turrute.

På hjemmesiden www.moen-atlas.dk kan de to forundersøgelserapporter, som er forarbejdet til dette atlas, læses. Og som det dér fremgår, byder Møn og øer også på mange andre kulturarvsværdier. Materialet på internettet supplerer og uddyber denne atlasguide.

Værdifulde kulturmiljøer:

1. Stege inden for volden, side 16
2. Det græske kvarter, side 19
3. Stege Sukkerfabrik, side 21
4. Halvøen Ulvshale, side 23
5. Sommerhuse på Ulvshale, side 25
6. Nyord, side 27
7. Nordfelt gods, side 29
8. Borre Sømose og Borre, side 31
9. Liselund Park, side 33
10. Møns Klint som udflugtsmål, side 36
11. Busene Have, side 39
12. Møn Fyr, side 40
13. Klintholm Havn, side 41
14. Klintholm gods, side 42
15. Mandemærke ejerlav, side 44
16. Elmelunde, side 46
17. Rødkilde Højskole, side 48
18. Marienborg gods, side 49
19. Damsholte Kirke, side 52
20. Fanefjord Skov, side 54
21. Fanefjord, Grønsalen og kirken, side 56
22. Flintindustrianlægget Daneflint, side 58
23. Byområdet Damme/Askeby, side 59
24. Bogø Hovedgade, side 62
25. Lindholm Forsøgsstation, side 64

1. Stege inden for volden

Landskab: Kyst og nor

Tema: Fiskeri, søfart og færgefart

Tid: Middelalder – 1660

Stege er en gammel købstad, og byen rummer mange spor fra middelalderen. Byen ligger på et næs i det smalle farvand, som forbinder Stege Bugt med Stege Nor. Den brede Stege Bugt og det smalle, søagtige Stege Nor danner tilsammen en næsten timeglasformet figur, hvor Stege ligger i indsnævringen, midt på Møn. Det vil sige på "undersiden" af øen. Det er på mange måder en ideel placering, som har haft stor betydning for byens udvikling.

Oprindeligt var Noret en af de mange dale, som gennemskærer Møn. Noret blev først fyldt med vand, da stenalderhavet skyllede ind over området. En anden af disse dale er Borre Søpose, hvor Møns anden købstad, Borre, lå i middelalderen. Steges købstadsprivilegier nævnes første gang i 1268, mens Skt. Hans Kirke blev opført allerede i første halvdel af 1200-tallet og sættes i forbindelse med Hvideslægten. Jacob Sunesen var af denne slægt, og han styrede Møn i første halvdel af 1200-tallet.

Kirken ligger stor og mægtig, tæt omgivet af bebyggelse – det opleves, som var den skåret ud i bebyggelsen. Kirkemuren holder sammen på området, og trafikken ledes udenom. Er man til fods, kan man gå op ad det smalle Provstestræde med lave huse, der skubber sig frem og tilbage, så gaden må sno sig. Her er et andet spor fra middelalderen: Provstestræde 2 har rester af et oprindeligt murværk med munkesten, sandsynligvis fra 1400-tallet.

Voldanlægget og Mølleporten er ligeledes fra 1400-tallet og afgrænser byen mod nord og øst. Egentlig var der tre porte, men kun den ene er bevaret. Som købstad fik byen særlige privilegier i form af handel og håndværk, og disse privilegier fik med volden en fysisk afgrænsning i forhold til det omgivende samfund. Volden havde naturligvis også sikkerhedsmæssig betydning og var oprindeligt uden træer, så man uhindret kunne se fjenden. Voldanlægget er godt

1 Storegades facader viger tilbage og danner et torv ved broen. I øst herfor lå Stegeborg. Kirketårnet stikker op i baggrunden.

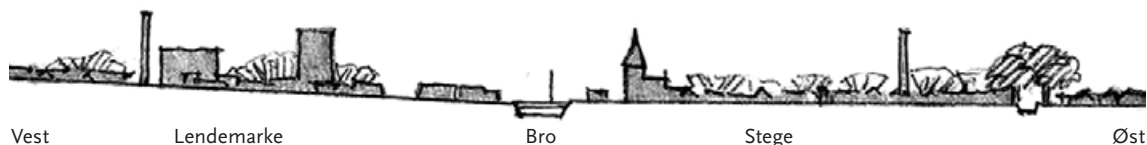
1 Storegades facader viger tilbage og danner et torv ved broen. I øst herfor lå Stegeborg. Kirketårnet stikker op i baggrunden.

2 Kig fra Lendemarke over mod Stege og havnens bedding, der ligger ud mod Noret.

Stege inden for volden 1:8.000.

bevaret, og dets tidligere funktion som forsvarsværk for Stege er let forståelig. I dag står trærækker på hver side af voldgraven og giver byens ældste dele en smuk og frodig indramning. Helt frem til 1988 kørte trafikken gennem Mølleporten. Denne oprindelige funktion som grænseovergang til byen har porten mistet. Til gengæld skånes Mølleporten som bygningsværk.

Bykernens gadenet, det vil sige Storegade, med den tragtformede udmundning af Storegade, er opstået med den nu nedrevne Stegeborgs anlæg. De inderste dele af Langgade, Rådhusgade og Møllebrøndstræde samt Skt. Knudsstræde er i sig selv middelalderlige træk. Nogle af gadens elementer er ændret, fx ligger rådhuset ikke længere på torvet, men ved torvet. Men hovedstrukturen er fastholdt.

Når man ankommer til byen, fanges øjet af en række små, fint udsmykkede huse på hver side af broen. De spiller sammen med de lidt større bygninger ved udmundningen af Storegade, Hages Gård og posthuset, der ligeledes har hvidmalede, dekorativt udformede gesimser og bånd på facaderne. Det er med til at give et pynteligt førsteindtryk af byen. Den tragtformede udmundning af Storegade suger opmærksomheden videre op i gaden, der lidt efter krummer og skifter retning. Det vækker nysgerrighed og leder videre. Først ved Torvet er der fuldt overblik – helt op til Gåsetorvet, hvor en nedrevet kirke, Skt. Gertruds, engang har ligget. Efter Gåsetorvet skifter Storegade brat retning mod Mølleporten og går snævert forbi Empiregården. Dette, det middelalderlige gadenet, er en væsentlig struktur i kulturmiljøet.

3 Fra Storegade er der mange steder kig ind til baggårdene, her Luffes Gård med det nyindrettede bryghus for enden.

4 I Langgade ses sammenhængende facaderækker med saddeltage i længderetningen. Kirken danner et flot fixpunkt for enden.

Byen er opdelt i smalle og lange matrikler, der giver gaden korte facadelængder og mange side- og baghuse. Dette træk er væsentligt at fastholde i byens udvikling. Fra hovedgaden kan man flere steder kigge ind i baggårdene, som er meget forskellige. Nogle er med kig til Noret. Disse kig ind bagved, og nogle steder videre ud i landskabet, giver smutveje og ikke mindst transparens og luftighed i bebyggelsen, som knyttes sammen med det omliggende landskab og vandet.

Sidegaderne Rådhusgade og Langgade udgør næsten sammenhængende facaderækker nærmest bykeren. Det giver klare og veldefinerede gaderum med urban karakter, selv om husene er af beskeden størrelse. I Langgades nordlige del er der udsigt til vandet gennem slipper, over hække og gennem haver. Beplantningen får mere plads i takt med, at bebyggelsen udtyndes, og volden nærmer sig. På samme vis opleves arealerne syd for hovedgaden som en overgangszone, der gradvist bliver grønnere, indtil de grønne arealer mellem Noret og bagstrædet, Søndersti, helt tager over.

Havnen har forskellig karakter på hver side af broen. Mod syd findes rutebilholdeplads, supermarked, boliger og et lille værft/bedding og en privat virksomhed tæt på bolværket. Mod nord åbner sig en mere rekreativ side med promenade og lystbådehavn. På Lendemarke-siden af havneindløbet har havnen samme todelte karakter. Tømmerhandelen nord for brofæstet er i solide, røde sten, mens små fiskerhytter syd for står i træ. De bagvedliggende bygninger med supermarkeder udgør en alt for stor kontrast og et vældigt spring i skala. Som altdominerende baggrund står dog Sukkerfabrikkens vældige bygninger og siloer. I dette område udgøres kulturmiljøværdierne af de elementer, der har relation til havnen: Fiskerhytterne, bolværket og tømmerhandelen.

2. Det græske kvarter

Landskab: Strukturer på tværs af landskabet

Tema: Bybebyggelsen

Tid: 1880 – i dag

Med Det græske kvarter gik Stege for alvor over volden. Enkelte huse lå der allerede langs Storegades forlængelse i øst, men kvarteret var en af de første større udstykninger af bar bymark. Det regulære bebyggelsesmønster og den ensartede arkitektur viser da også tydeligt, at kvarteret er anlagt efter bestemte retningslinjer. Ligesom indenfor volden blev de første grunde, vestsiden af Græskevej, anlagt som lange grunde ned mod kysten og med grunde, som længe stod ubebyggede. Som mellem Langgade og Rådhusgade blev de efterhånden bebygget, så området i dag er helt udbygget.

Husene er opført i flere tempi fra 1908 med tyngdepunkt omkring 1925-1930 – enkelte er yngre, men ikke medtaget her. Kvarterets gadenavne, Athenevej, Græskevej, Apollovej og Hellasvej afslører også, at

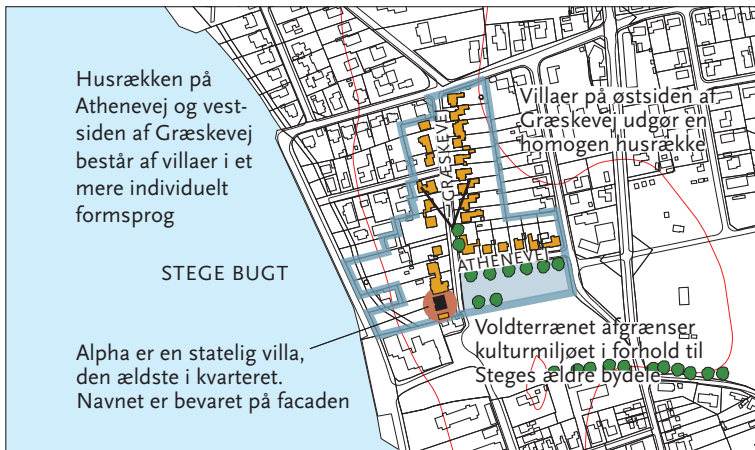
Postkort fra omkring 1910 med de to nybyggede villaer, Alpha og Beta. Villaerne er de første, der blev bygget i det græske kvarter.

1 Husrækken på Athenevej består af huse i individuelt formsprog, mens husrækken her på Græskevej er mere ensartet.

her er tale om overordnet planlægning. Det samme gælder husnavnene, der fortsatte det græske med Alpha og Beta. Siden kom flere til, enkelte med latinske navne, måske ved en fejl. Andre fik aldrig navn, selv om det fra kommunens side syntes at være bestemt, at de skulle have det.

Kvarteret er anlagt nær kysten, men ikke i yderste række. I begyndelsen af det 20. århundrede blev den helt tætte beliggenhed ved vandet ikke opfattet som attraktiv til helårsbeboelse – “man” var jo ikke fisker! En pavillon i haven ned mod kysten er der dog blevet plads til ved et af de ældste huse. Husene har en lille forhav, flere med fint stakit, så bebyggelsen får havebykarakter. Andre har belægning, så der dannes en lille plads foran. På flere af grundene er der udover selve villaen bygget udhuse eller værkstedsbygninger. De mange sidehuse er således de fleste steder oprindelige. De tidligste huse er lidt større end de øvrige. Det var i første omgang Steges bedsteborgere, der byggede, og flere af villaerne fik glaserede tegl på taget.

Det græske kvarter 1:8.000.

Fleere bygmestre har præget kvarteret, navnlig bygmester H.P. Winther, der også har bygget andre af de nye villaer uden for volden. Den arkitektoniske stil er for de fleste af husenes vedkommende inspireret af Bedre Byggeskik, men de ældste huse afspejler også nationalromantiske strømninger. Husene udtrykker et spil mellem ensartethed og individualitet. De huse, der ligner hinanden, ligger især på østsiden af Græskevej, mens individualiteten kommer til udtryk i byggestilen på vestsiden af Græskevej og på Athenevej. Det er væsentligt, at denne fortælling om husenes indbyrdes hierarki ikke mistes ved, at de enkle huse bliver for “fine”. Det ensartede præg bør bevares, hvor det har bærende værdi.

3. Stege Sukkerfabrik

Landskab: Kyst og nor

Tema: Håndværk, industri og produktion

Tid: 1880 – i dag

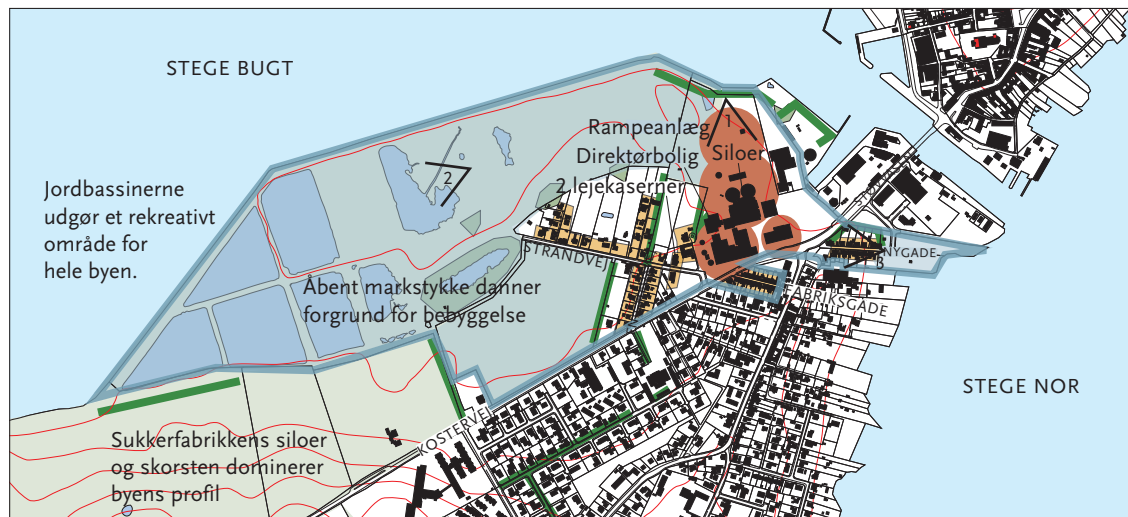
Sukkerfabrikkens store bygninger dominerer Lendemarke. Siloer og skorstene stikker op og blander sig i gadebilledet – også ovre i Stege. Fabrikken ligger i et næsten fladt morænelandskab på det næs, som stikker ud i det smalle farvand mellem Stege Nor og Stege Bugt. Vest for fabrikken ligger det store, inddæmmede område med jordbassiner. Den jord, der var i spildevandet fra sukkerroerensningen, bundfældede sig her. De sidste syv bassiner blev anlagt i 1982-83, og ved sukkerfabrikkens lukning i 1989 var flere af bassinerne endnu ikke fyldt op med jord. I dag er det vidstrakte område fredet og er byens grønne nærområde.

Sukkerfabrikken er bygget i historicistisk stil med røde, blanke sten, opmuret i murpiller med blænd-

Sukkerfabrikkens ældste dele er opført i 1884, bl.a. hovedbygningen med den flotte sandstensportal. Arkitekten bag byggeriet er L. Fenger, der også tegnede Rødkilde Højskole.

ingsfelter. Hertil kommer store bygningskropper og høje skorstene. Nogle nyere betonsiloer står bag det gamle byggeri og indgår markant i byprofilen sammen med Sukkerfabrikkens skorstene. Nogle huse ligger nærvæd og slægter sig på fabrikkens arkitektur: det er den tidligere direktørbolig og to store ejendomme, opført som lejekaserner for medarbejdere. Fabriksanlæggets størrelse og udstrækning

Stege Sukkerfabrik
1:16.000

1 Bag Sukkerfabrikkens røde bygninger spiller siloerne sammen med rampeanlægget, hvor lastbilerne læssede roerne af.

modsvarede ganske godt fabrikkens omfattende virke og betydning for øen. Sukkerfabrikken var i over hundrede år, fra 1884-1989, en vigtig arbejdsplads. Fra de store marker fandt roerne vej over øen via roebaner og saftstationer. Der var saftstationer i Holme, Pollerup, Damsholte og Damme. I dag er kun saftstationen i Damme tilbage samt en remisebygning fra roebanen i Holme.

I 1886 etableredes "Stege Sukkerfabriks Byggeselskab", og på Fabriksgade opførtes fra 1885-1900 en række små dobbelthuse. Dobelthuset i Fabriksgade blev suppleret af huse i Nygade, og disse to gader står i dag som fine eksempler på arbejderboliger, trods ombygninger. I 1912 blev endnu et boligselskab stiftet: "Arbejdernes Byggeförening". Her opførtes på Enighedsvej flere fritliggende boliger i tidsrummet 1913-15. Mange af disse småvillaer har undergået forandringer i tidens løb, men karakteren er fastholdt med smalle villaveje, forhaver og udhuse – og en lidt uhøjtidelig stemning.

2 Jordbassinerne benyttes i dag som rekreativt anlæg. Digerne, der tjente til at adskille bassinerne, aftegner sig tydeligt – de nærmest bugten er vandfyldte, i andre går græssende får og holder vegetationen i ave.

3 I Fabriksgade og Nygade er kontrasten mellem den store fabrik og de små arbejderboliger slående. Der er ingen tvivl om tilhørsforholdet til fabrikkens.

4. Halvøen Ulvshale

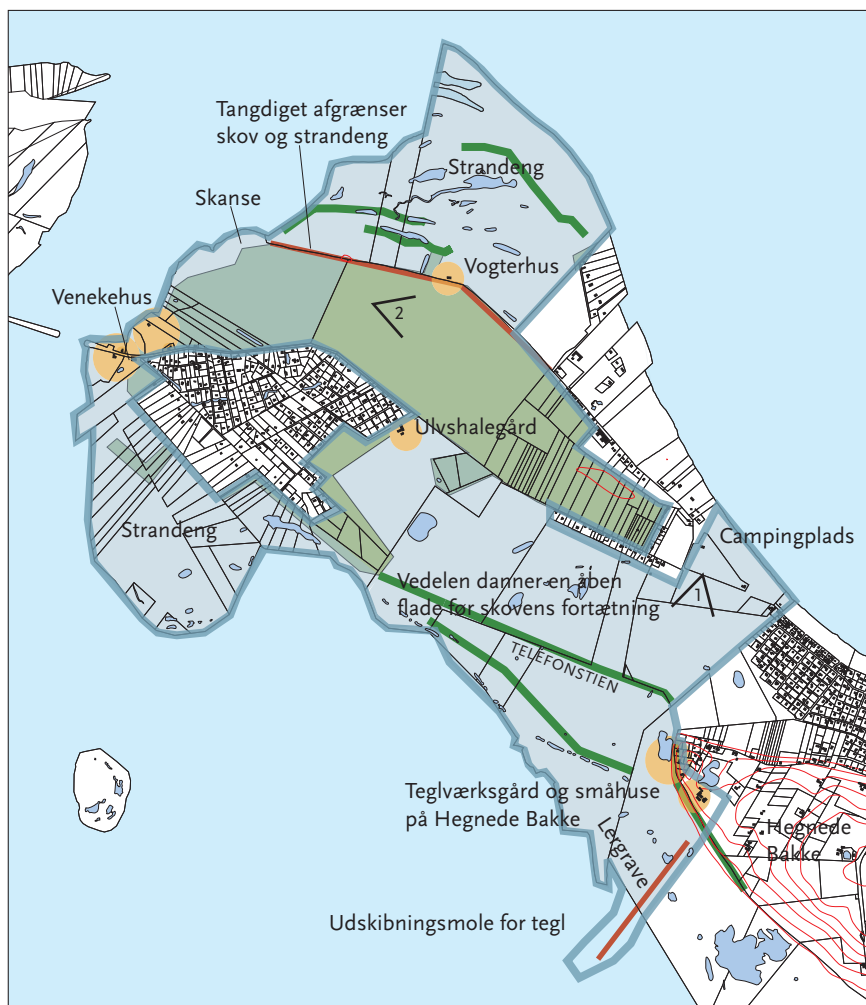
Landskab: Skov

Tema: Skovbrug og rekreation

Tid: 1790 – 1880

Ulvshale er et spektakulært eksempel på havets processer. Halvøen er opbygget af enorme mængder af sand og grus, som stammer fra havets erosion af klinterne længere mod øst. Materialerne er ført mod nordvest af havstrømmene, for endeligt at blive afsat i krumodder og strandvolde. Kugleflinten ligger i store lommer og volde langs stranden og i undergrunden. De ældste strandvolde findes nær Hegnede Bakke og de yngste på den nordligste del af Ulvshale. Her markerer de sig meget tydeligt og giver skovbunden et bølget udseende med vandfyldte lavninger mellem voldene. Dette naturgrundlag har affødt et meget varieret landskab, som har tiltrukket mennesker gennem årene; dels for at udnytte naturgrundlaget til produktion af forskellig art, dels til udflugt og fornøjelse. Skoven i området har tjent begge formål samtidig. Landskabet har i dag næsten erobret resterne af de nedlagte produktionsanlæg. Kulturmiljøets bærende værdier består af sporene efter denne udnyttelse af området: skov- og naturressourcen, som bliver til udflugtsmål.

Skoven er gammel, lysåben græsningsskov, der i 16-1700-tallet var rig egeskov. Skoven var fællesskov, efter at den ved krongodssalget i 1769 blev solgt til Steges borgere. Skoven tjente såvel produktionsmæssige som rekreative formål, men blev efter 1769 dog stærkt forhugget. Skoven blev også brugt til græsning for kvæg og oldensvin, hvilket bidrog til skovens fortsatte misvækst. Tangdiget på Ulvshales nordvestside blev opbygget som værn mod de løsgående kreaturer, og vogterhuset ved diget var bolig for den mand, der vogtede Udbybøndernes græssen-

Halvøen Ulvshale
1:35.000

de kvæg. I dag forhindrer diget tang i at drive ind i skovområdet ved højvande og pålandsvind. Diget består af vandrette lag af tang, som holdes på plads af dæklag af sand og sten.

Ved den kongelige fredskovforordning i 1805 blev skoven på grund af sin ringe tilstand ikke regnet

1 Hegnede Bakke hæver sig i baggrunden over den flade strandeng, Vedelen, og er kulturmiljøets rumlige og landskabelige afgrænsning. Vedelen danner, sammen med et lyngområde med spredte enebærtræer, optakt til den tættere skov. Lyngarealet er rest af et større hedeareal, som strakte sig fra skansen i nordvest til Vedelen i sydøst.

2 Midt i skoven står nogle store, gamle ege tilbage omkring en lysning. Stedet kaldes "Festpladsen", og er gennem tiden blevet brugt som samlingssted.

for fredskov – men som græsningsareal. I 1839 bestemte staten, at en del af skoven skulle tilplantes, hvilket den blev i tiden 1840-1860. Ved en udskiftning af Ulvshale overdrev, formentlig i 1870, blev hele skoven frivilligt heget og inddraget til fredskov. Tidligere rigsdagsmand og stifter af Rødkilde Højskole, Frede Bojsen, tog i høj grad del i skovens bevaring, og han lod Vedele Sø dræne. Han købte i 1890 Ulvshalegård – den eneste gård i området – og opførte i 1894 et udkigstårn i skoven, hvorfra man kunne se over trætoppene til Sjælland og Stege. Fundamentet kan endnu findes, selv om det gemmer sig godt i skovbunden.

I skovområdet sydvest for vejen består beplantningen især af birke- og elletræer, og mellem stammerne ligger sommerhuse. Området afgrænses af en sti, kaldet Telefonstien. Stien var tidligere hovedvejen til Ulvshale og Nyord, og man satte telefonpælene op her – det forklarer navnet. Områderne nord og syd for skoven ligger som større sammenhængende områder med strandeng og rørsump. På nordsiden afgræsser kvæg dele af rørsumparealet, der derfor fremstår som strandeng.

Udover skovbrug var her teglværk og flintudvinding. Hegnede Teglværk var i funktion mellem 1856-1908, og udskibningsbro og teglværksgård findes stadig, ligesom lergravene danner store sølignende bassiner. Flintudvindingen begyndte omkring 1917 og blev en verdensomspændende eksport. Produktionen ophørte i 1974, men spor af sorteringsanlægget kan ses vest for broen til Nyord.

Hele Ulvshale – med undtagelse af et sommerhusområde nord for Hegnede Bakke – er nu en del af et større regionalt naturbeskyttelsesområde og er dermed omfattet af en række arealbeskyttelser.

5. Sommerhuse på Ulvshale

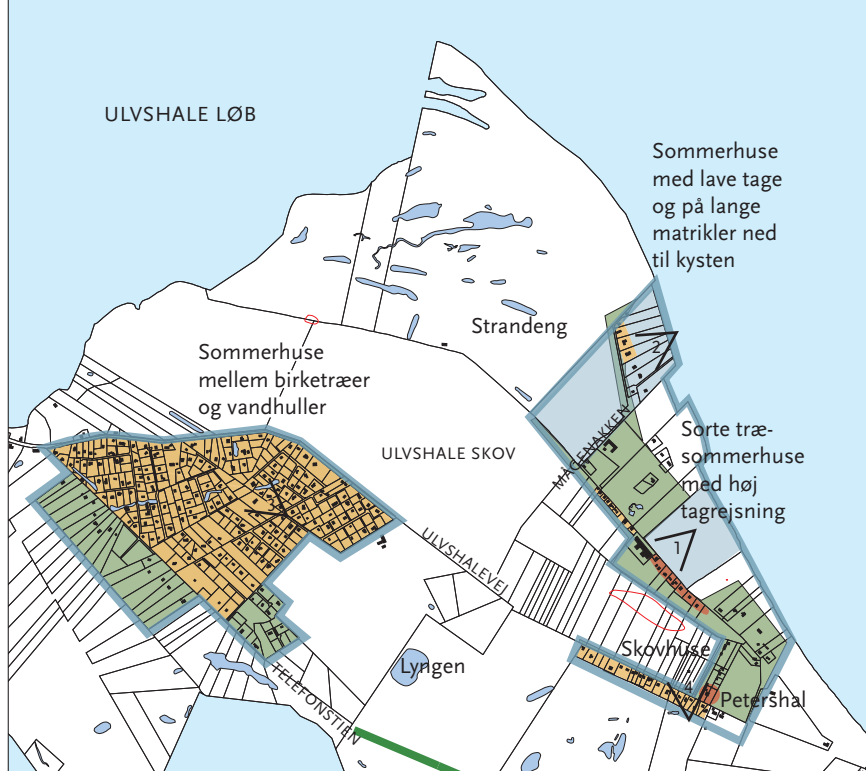
Landskab: Kyst og nor

Tema: Rekreation

Tid: 1880 – i dag

Ulvshale er en sand opvisning af “sommerhuset gennem tiden”. Jorden på Ulvshale er ikke god landbrugsjord, og måske har netop den omstændighed givet muligheden for denne anden udnyttelse. Den nære beliggenhed til vandet har også været tiltrækkende. Og vand er der er nok af: langs kysten hele vejen rundt, og i strandenge, rørsumpe og vandhuller. Ulvshale Skov dækker store dele af halvøen, og denne lette, kystnære skov og de omkringliggende strandenge er det fælles vilkår, som sommerhusene er tilpasset. Kulturmiljøets bærende værdier er netop denne særlige og sårbare relation mellem sommerhuse og landskab.

En stribe sommerhuse ved Sandvejen, bygget mellem 1918 og 1921, ligger på række langs skovbrynet. Sommerhusene udgør en ensartet række huse, både hvad angår materialer, form og farver. Alle husene har høj tagrejsning og altan i gavlen mod vandet. De sorte facader smykkes af hvidmalede vinduer og døre med fine snedkerdetaljer. På den anden side af Ulvshalevej ligger sommerhusene *ikke* langs skoven, men *i* skoven mellem birketræer og vandhuller. Mange af dem er opført på stolper, så huset løftes fri af den til tider meget våde jord, som også giver det grundlæggende vilkår i området: myg. En yngre hustype går igen bestående af ét stort sadeltag, helt til terræn, næsten som bogstavet A. Og har du sagt A, bør du også sige B. Det skal forstås på den måde, at det i reglen giver et bedre resultat at bygge mere et andet sted, end at bygge til eller om på denne sluttede form.

Sommerhuse på Ulvshale 1:25.000

1 Når man ser sommerhusene på Sandvejen, ledes tanken hen på de sorte kjoler og pyntelige, hvide forklæder, som tjenestepigerne havde på, når de tog med på landet og vartede op for byens bedsteborgere og forretningsdrivende omkring 1920, da husene blev opført.

2 Enkelte sommerhuse på Mågenakken har bevaret den oprindelige husstørrelse og de originale materialer: sort træbeklædning med hvide vinduer og vindskeder, lav taghældning og tagpap.

En lille klat sommerhuse, Mågenakken, ligger helt uden for skoven. Sommerhusene ligger isoleret som på en "ø" af lidt mere fast grund i et sumpet strandengslandskab. Beliggenheden er, noget atypisk, ud til vandet. Ellers er sommerhusene på halvøen opført et stykke fra – og i læ for – kysten.

3 Ved Ulvshalevej ligger sommerhusene mellem træer og vandhuller.

Udstykningsmønsteret er ligeledes karakteristisk med smalle grunde, fra vej til strandlinje, så udsigten fordeles ligeligt. Husene er fra 1930'erne og 1940'erne. De øvrige områder på Ulvshale er præget af sommerhuse med individualitet, udbygninger og tilbygninger – dog med et vist fælles materialevalg: træbeklædning og ofte tagpap på taget. Og dette materialevalg bør bevares. Enkelte sommerhuse fra 1970'erne og 1980'erne i mursten har mere karakter af parcelhuse og tilpasser sig ikke skovkarakteren.

Udbygningen af Ulvshale genkendes fx fra Feddet ved både Præstø og Roskilde fra omkring 1910-1920. Før den tid var der omkring 1900 blevet opført badehuse langs Ulvshale Strand, men nu ville borgerskabet ud at bo ved skov og strand om sommeren. Først blev der bygget pensionater, siden kom sommerhusene til. I 1930'erne bredte der sig en folkelig sundhedsbølge, som lagde vægt på krop, lys og luft, og endnu flere sommerhuse kom til. Det blev mere almindeligt at have eget sommerhus – eller at leje et. Og lovgivningen fulgte tidsånden: i 1938 fik alle ansatte to ugers betalt ferie om året.

4 Sommerpensionat, Petershal, blev bygget i 1925.

6. Nyord

Landskab: Kyst og nor

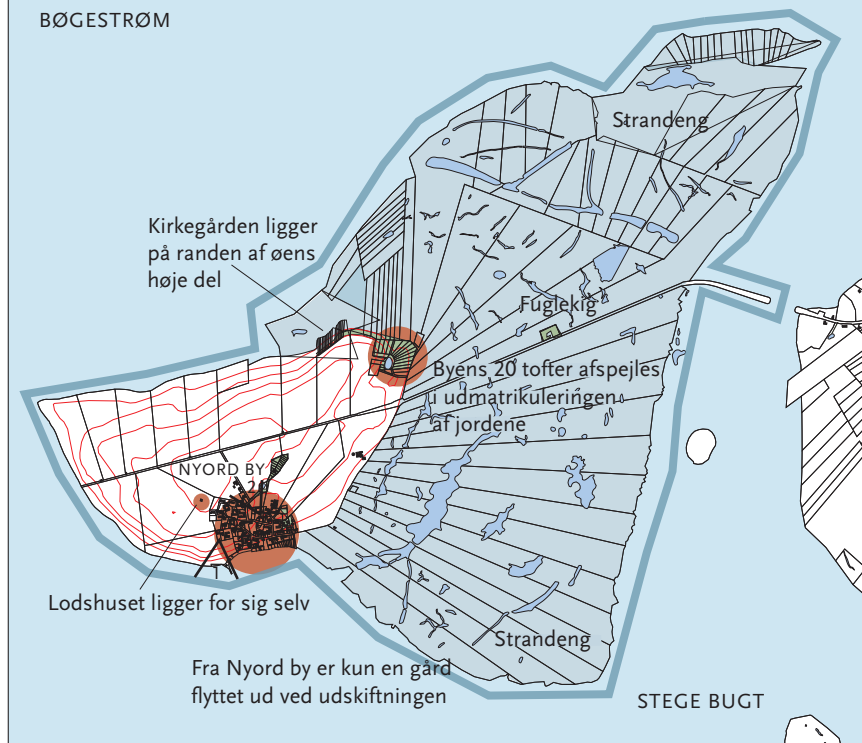
Tema: Fiskeri, søfart og færgefart

Tid: 1660 – 1790

Selv om Nyord i dag har broforbindelse til Møn, bærer øen i høj grad præg af i mange år at have været et isoleret øsamfund. Nyord er udposten, fjernt fra Stege, og Nyord er udsigtsposten, midt i Ulvsund. Nyordboerne har forstået at udnytte den placering. I vest på morænebakken, der nærmest danner en ø på øen, er der fast grund under fødderne. Her ligger byen, og fra lodsudkigget vest for kunne man holde øje med, hvornår der var skibe, som skulle lodses igennem.

Man ved, at allerede i 1500-tallet boede der folk, som kunne lodse skibene igennem det farefulde farvand omkring øen, og fra 1700-tallets slutning fik nyordboerne ret og pligt til at lodse. Det var en beskæftigelse som mere end supplerede landbruget – det var en rigtig god forretning. Fra 1871, hvor lodstvangen blev ophævet, aftog lodseriet, og i 1966 blev det endeligt nedlagt. Men husene er der endnu. To længer med små lodsboliger ligger lidt for sig selv i byens nordlige del, og lods- og skipperhuse ligger mellem landsbyens øvrige huse. De ligger typisk ud til gaden, så de store gårde synes at komme i anden række – ligesom landbruget gjorde, når lodseriet kaldte. Sejlskibe og lodseri affødte serviceerhverv som gæstgiveri og provianthandel, og en af byens mange købmandshandlere er stadig i vigør. Nyord havn er fortsat et levende sted med stejleplads, fiskerskure og fiskerbåde, foruden lystbådene.

Nyord By er en af de få landsbyer i landet, hvor gårdene ikke er udflyttet ved udskiftningen. Måske var årsagen netop lodseriet. Man ville være tæt på lods-

Nyord 1:35.000

1 Nyord havn med fiskerskure langs vejen ned til molen og stejle-/ophalingspladsen overfor.

2 De udflyttede gårde ligger trukket tilbage fra og ofte højere end landsbygaden. Denne gård, Nordgade 7, er yderst velbevaret og smukt istandsat. Det lange stuehus er en type, der hyppigt ses i kommunen. Gården er fredet.

udkigget, så man kunne høre, hvornår man skulle springe til. Eller det kunne være på grund af øens særlige landskab, hvor dyrkningsjorden lå nogenlunde samlet på morænebakken med de flade, uopdyrkede strandenge omkring sig. Det vides ikke, og måske var der netop flere grunde til at blive, hvor man var. En enkelt gård ligger dog udenfor landsbyen, men den blev først flyttet ud i 1906.

Ved krongodssalget i 1769 var Nyords 20 bønder gået sammen og havde opkøbt deres gårde og jorder. Da jorderne blev udskiftet, omkring 1820, blev gårdene, som omtalt, ikke flyttet ud fra landsbyen.

Møllestangen, udsigtstårnet, hvor Nyords lodser holdt øje med trafikken i Stege Bugt. Det var vigtigt hurtigt at få øje på skibe, der krævede lodsning.

Gårdenes marklodder blev dog samlet for at opnå mere rentable forhold. Antallet 20 genfindes også i matrikelopdelingen af øen i dag og afsløres af stiforløb og levende hegn, der stråler ud fra byen i den halve stjerneudskiftning, som øen blev inddelt i. Middelalderlandsbyens bebyggelsesmønster er derfor bevaret med gårdtofter (gårdens grundareal med have og udenomsarealer), gadehuse, torve, gader og stræder. Ejendomsforholdene kan også aflæses indenfor byens rammer i stakitter og stengærder, som omgiver gårdenes tofter. Tofterne ligger nogenlunde plant, men da gaden falder ned mod havnen, bliver tofterne næsten som terrasselignede plateauer og fremhæver dette særlige og velbevarede træk, som tofterne udgør.

Byen er skarpt adskilt fra eng og ager. Der var dog langt ud til de fjerneste marker. Derfor byggede man markskure, så man ikke skulle have de tunge markredskaber med hver gang, man skulle i marken. Nogle af disse oprindelige markudhuse står stadig og bør fortsat bevares af kulturhistoriske årsager. Nogle af dem trænger til en nænsom, men gennemgribende istandsættelse.

Kirken ligger på det, der var landsbyens forte, det fælles areal i byens nordlige, højtbeliggende del. Kirken skiller sig med sin ottekantede form arkitektonisk ud fra gårdenes lave længer. Kirken er først opført i 1846, så nyordboerne skulle tidligere sejle den lange vej til Stege. Det er karakteristisk for Nyord, at skikke holdes længe i hævd. Således er kirken og klokkeringningen en central del af nyordboernes liv. Der ringes morgen og aften med håndkraft fra den lille klokkestabel.

Nyordbroen blev opført i 1968. Det skabte bekvem forbindelse til Møn, men affolkede også øen. I dag er flere af byens huse og gårde ferieboliger.

7. Nordfelt gods

Landskab: Ager, bakkeland og overdrev

Tema: Landbrug og bebyggelse

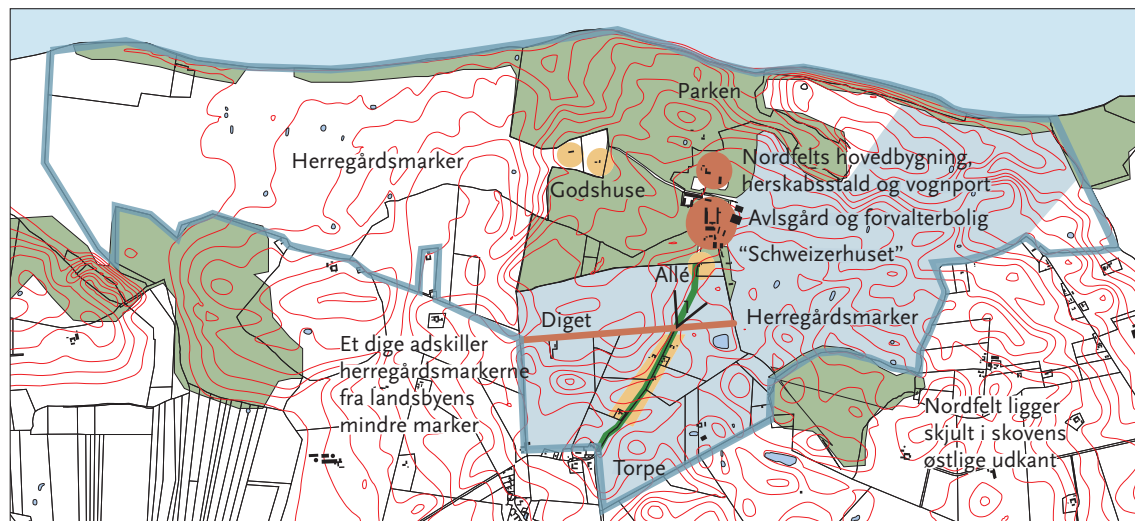
Tid: 1790 – 1880

Nordfelt gods er grundlagt i tiden efter krongodssalget og er et af de tre godser, som blev bygget på Møn i den forbindelse. Det er samtidig det bedst bevarede. Nordfelt ligger nær ved Møns nordkyst på den yderste spids af en gammel randmoræne. Hele området, fra Nordfelt og ned til Elmelunde, er skudt op foran en gletscher, som kom fra nordøst. Det afslører de langstrakte rygge i landskabet, som krummer i retning mod den is, der engang lå mod nordøst.

En sten med navnet "Nordfelt" fortæller klart, at træder man ind gennem diget på tværs af Nordfeltvej, så står man på herregårdsjorden. I kontrast til de mindre, kileformede marker omkring landsbyen Torpe, ligger herregårdsjorden som store, bølgede marker, der fylder det store landskabsrum.

Mellem markerne er levende hegn og mindre skovstykker: Spejlsby Skov, Ridefoged Lukke og Kohave – og ude ved kysten Fredskov og Østermark Lukke. Efter diget går vejen nedover godsets jorder gennem en allé til Fredskov, hvor selve herregårdsanlægget og parken ligger. Selv om bygningerne ikke er synlige, er alléen en klar indikator af herregårdens tilstedeværelse. Den afsides beliggenhed forstærkes ved, at bygningerne gemmer sig i skoven. Træerne lukker for udsigt til havet fra store dele af bygningsanlægget. Det er skov og mark, som dominerer.

Nordfelt gods bestod før krongodssalget af landsbyerne Borre, Nyborre, Sdr. Vestud, Nørre Vestud, Torpe, Hjertebjerg, Østermark, Spejlsby og Elmelunde. Ved krongodssalget i 1769 blev området købt i fællesskab af de lokale bønder. Bønderne måtte dog opgive, og salget kom til at gå om. Godset blev herefter købt af vicelandsdommer Wichmann. I 1820 erhvervede amtmand, greve Danneskiold-Samsøe godset. I dag er det slægten Haubroe, der ejer Nordfelt.

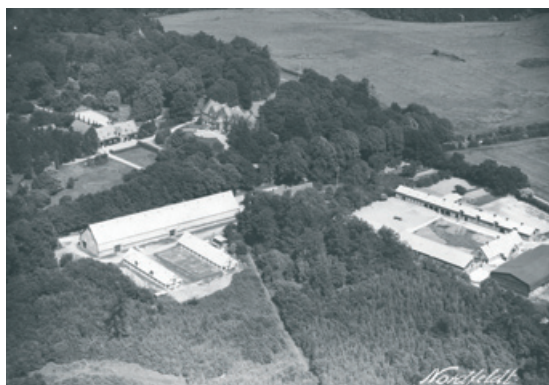
Nordfelt gods
1:35.000

1 Fra Torpe går en allé nedover herregårdsmarkerne til Nordfelt, der ligger skjult i skoven.

Når man kommer til herregården fanges øjet af et lille, hvidkalket hus med sort bindingsværk. Det ligner en engelsk "cottage" eller en schweizerhytte. Bag det lille hus ligger de kæmpestore lader. Ladegården fra 1886 er tegnet af Philip Smidth og står i røde sten ligesom hovedbygningen, men er i en enklere stil. En af laderne har dog en smuk, spånklædt gavl, som står mellem de grønne allétræer langs vejen. Efter kostalden bryder to store siloer ind i rækken af allétræer.

På dette historiske luftfoto (u.å.) ses avlsbygningerne i forgrunden og med parken med hovedbygningen bag. Store dele af herregårdsanlægget blev fredet i 1987, og Nordfelt står i dag omtrent, som det stod omkring 1930.

Alléen sigter mod to piller i kampestensmuren omkring parken. Her ligger herskabsstalden som et vinkelbygget, tilbagetrukket bygningsanlæg. Hovedbygningen ligger øst for, højt i terrænet. Den er et enkeltfløjet anlæg, frit beliggende i parken efter engelsk mønster.

Hovedbygningen er bygget i 1874 i nygotisk stil, med Frederik Wilsbech som arkitekt. Den er symmetrisk over en midttvæakse og har på hver side en udbygning – en såkaldt frontispice. På hver side af frontispicerne er der to mindre gavlkviste, og både gavle og kviste er prydet med kamtakker. Bygningen er opført i røde sten med skifer på taget.

Parkens engelske haveinspiration formidler en blid overgang fra den omkringliggende skov til den mere plejede park "natur". Hele området er særdeles naturskønt, og skoven plejes under naturskovslignende drift og med en høj grad af naturpleje.

8. Borre Sømose og Borre

Landskab: Kyst og nor

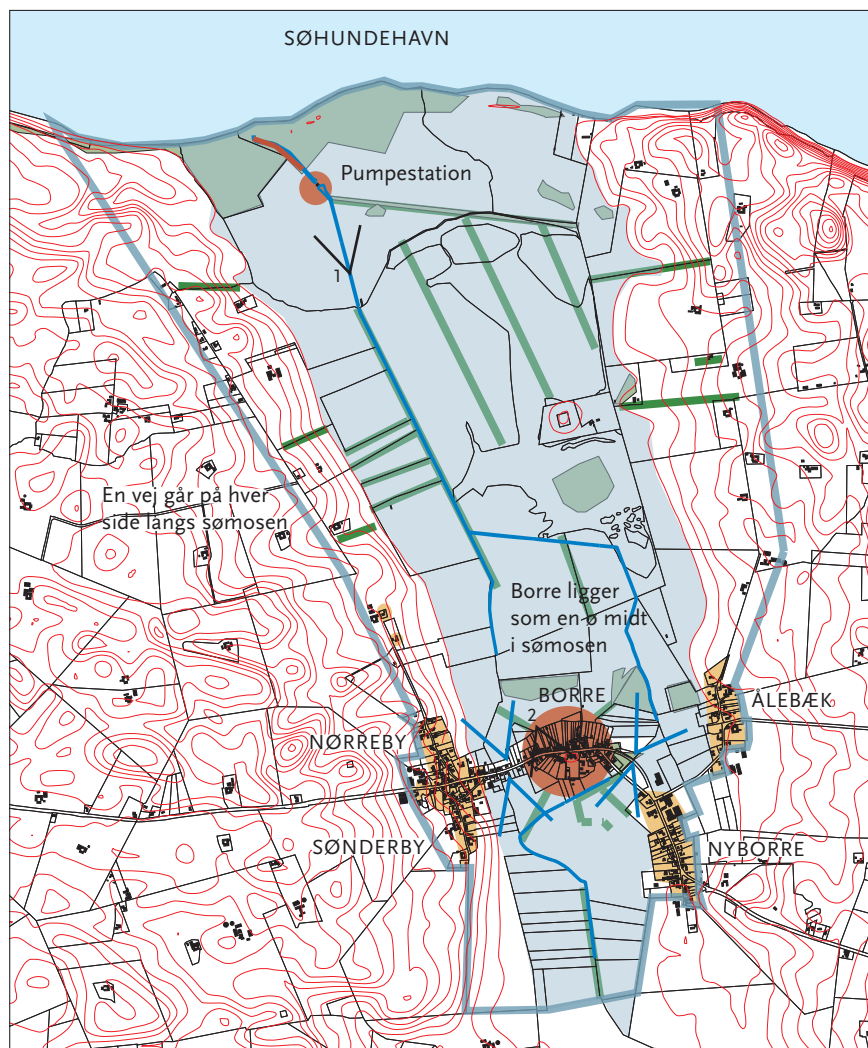
Tema: Fiskeri, søfart, færgesteder, broer og infrastruktur

Tid: Middelalder – 1660

Man kommer kørende ad landevejen med retning mod Klinten – og pludseligt forsvinder vejen dybt under en. Det er Borre Sømose, der kommer på tværs som et af de helt store landskabstræk på Møn. Det sker lige før det andet: Høje Møn, der hvælver sig op i baggrunden. To storslåede landskaber i kontrast, lige efter hinanden. Sømosen skærer næsten Høje Møn af: to nord-sydgående bakkekamme indrammer den store sømose. Sænkninger under havniveau nord og syd for peger på, at her engang var en fjord, og at der måske var forbindelse til vandet både i nord og syd. Flere bopladser fra jægerstenalderen, som er fundet ved den tidligere bred er tegn på dette. Midt i dalen ligger en bakkeknoлд, og på denne "ø" i landskabet ligger den ældste del af Borre med kirke og torv, smedje, gårde og huse. De ligger lidt højere end de nyere huse omkring, fordi sømosen engang var fjord med en ø og en by: middelalderkøbstaden, Borre.

Oprindeligt kunne man således sejle til byen, men allerede for 500 år siden var fjorden så tilsandet, at kun små både kunne sejle ind til Borre. Men efterhånden blev fjordåbningen mod Østersøen helt lukket af aflejringer, som overvejende bestod af flintesten fra Møns Klint. Da der samtidig skete en svag landhævning, blev fjorden meget lavvandet, og Borre Fjord blev til Borre Sømose.

Der var for fugtigt til landbrug, så i 1946 påbegyndtes afvandingen. Der blev gravet kanaler, lagt dræn og plantet læhegn. I nord, ude ved havet, blev bygget en pumpestation, som fortsat holder det dræned

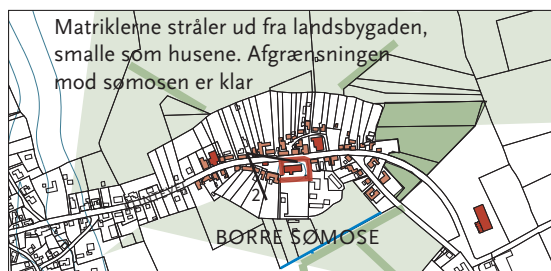

Borre Sømose 1:35.000

Borre by danner en lille ø i den store Sømose. Vejene ligger oppe på det tørre.

Borre 1:16.000

1 Pumpestationen i Borre Sømoses nordligste del.

2 Det middelalderlige Borre. Husrækken på venstre hånd går igennem hele byen, mens husrækken overfor trækker sig tilbage og danner torv foran kirken. Midt på pladsen står smedjen. Det hvide hus i højre husrække er rytterskolen.

område tørt. Denne lavnings udvikling fra fjord med købstad til drænet landbrugsland er de kulturværdier som området repræsenterer.

Fra vejene langs sømosens "bredder" er der forholdsvis frit udsyn udover det store landskab. Gårdene ligger oppe ved vejen med deres "på det tørre". De mindre husmandssteder ligger ude "i" mosen. Fortsætter man ad vejen i vest, indover sømosen, finder man den nyklassicistiske pumpestation med den flotte, flodlignende afvandingskanal.

Kirken var middelalderkøbstadens midtpunkt – og højdepunkt. Kirken ligger på det højeste sted i byen, og bebyggelsen aftager herfra i alle retninger. Husene har lange, smalle grunde – ager og engdrag støder direkte op til baghaverne, og matrikelmønstret afslører tydeligt byen som ø.

Hvornår Borre fik sine købstadsprivilegier vides ikke, men byen nævnes første gang omkring 1370. Vi ved dog, at Borre får fornyet sin købstadsstatus i 1460. Kirken er betydeligt ældre, fra første halvdel af 1200-tallet. Netop placeringen i bunden af fjorden har gjort, at Borre havde del i sildefiskeriet i middelalderen og den rigdom, dette bragte med sig. Efter sigende fik Borre sine købstadsrettigheder, så myndighederne kunne komme den ulovlige skudehandel til livs.

Borres nedgangsperiode begyndte omkring år 1500, hvor mundingen sandede til, og sildefiskeriets betydning aftog. Yderligere blev byen angrebet af lübeckerne i 1510, hvor bl.a. kirken brændtes ned. På trods af dette beholdt Borre sine købstadsrettigheder indtil 1648.

9. Liselund Park

Landskab: Ager, bakkeland og overdrev

Tema: Rekreation

Tid: 1790 – 1880

Liselund er som en teaterscene med afvekslende scenografi. Parkens kuperede terræn sætter scenen med søer, vandhuller og mange, små bakker. Liselund Slot spiller absolut hovedrollen med de øvrige huse, Norske Hus, Den Kinesiske Pavillon osv. i de biroller, opsætningen ikke ville kunne fungere uden.

Liselund blev i 1792 opført som sommerresidens for Marienborg af kammerherre Bosc de la Calmette og opkaldt efter Calmettes hustru, Lisa, født Iselin. Ved anlæggelsen af parken var det tidens romantiske strømninger, der inspirerede. Der blev gravet søer og kanaler, plantet udvalgte vækster, anlagt bugtede stier og opført huse og pavilloner. Der blev leget med skalaforhold og terræn: Slottets arkitektoniske udtryk har format, men egentligt er slottet forholdsvis lille. Det snyder og får bakkerne på hver side af slottet til at forekomme højere, end de egentlig er. Størstedelen af dette anlæg er bevaret i dag – det, der er tabt, er mistet i klinteskred. Siden 1938 har parken været åben for offentligheden, og i dag er Liselund en af landets største turistattraktioner. Samspelet mellem park, bygninger og den dramatiske natur gør Liselund til en sjælden perle. Slot og park udgør et enestående kulturmiljø.

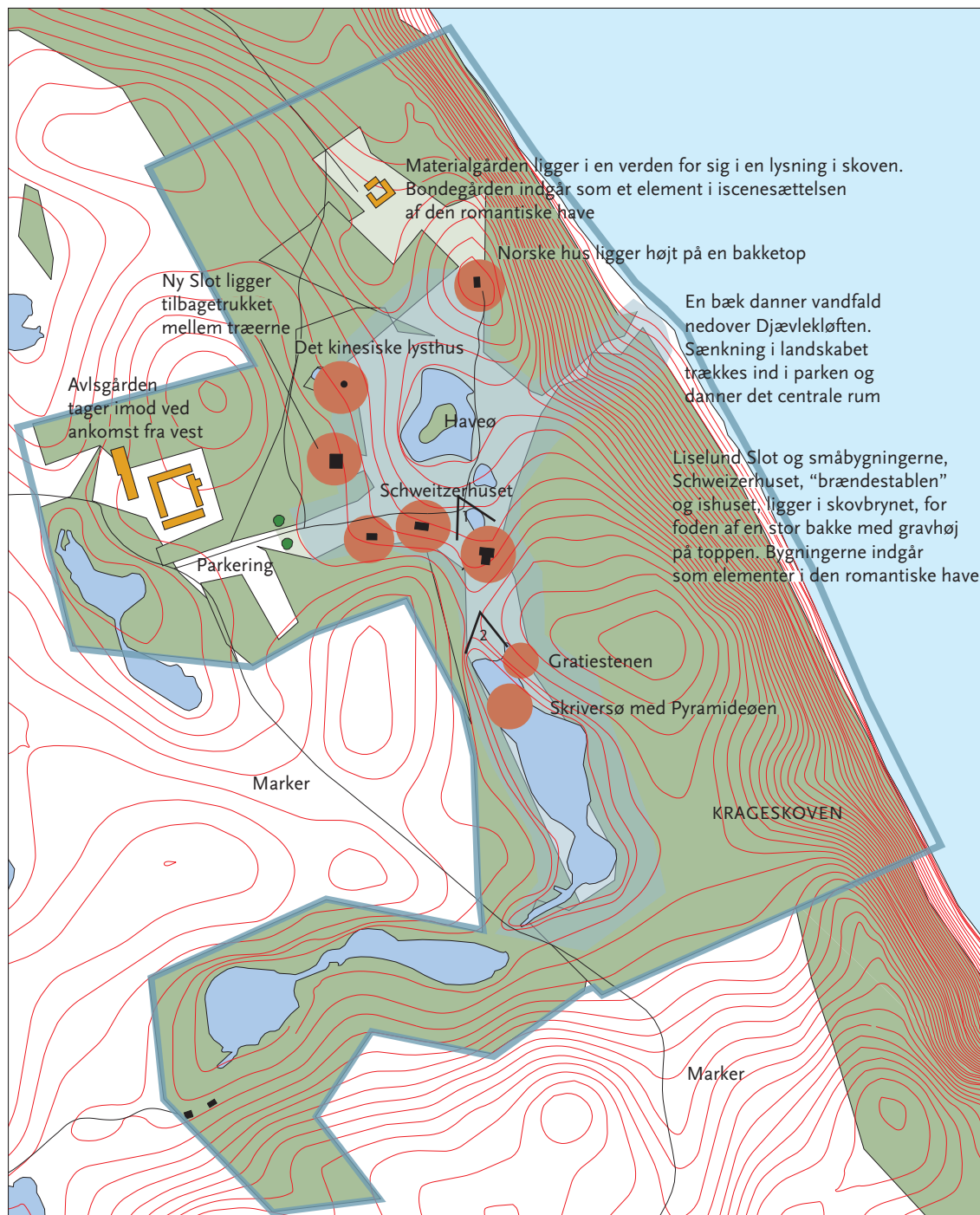
I øst falder en bæk ned mod havet og illuderer et vandfald. Bækken synes at have forplantet sig ind i klintmassivet og har dannet en kløft, Djævlekløften. Kløften fortsætter som en sænkning i landskabet og bliver til det store skålformede rum midt i parken. Heromkring ligger bakker, nogle af dem med gravhøje på toppen. Midt i det hele ligger søen med

Haveøen, og dramaet er sat mellem højt og dybt, let og tungt. Haveøen synes at flyde frit i den lille sø trods de store træer på den lille ø. Det lave niveau går ind bag Liselund Slot og bliver til den langstrakte Skriversø. Ved søen står Skrivermonumentet, og midt i ligger Pyramideøen, hvor en obelisk på pynnten rejser sig mod himlen. Skriversøen ligger i kanten af Krageskoven. Skovbrynet er ganske tyndt, så markerne vest for Liselund anes gennem træerne.

Parken kan opfattes som en serie af grønne rum. Et forløb går fra øst til vest, fra parkeringspladsen henover det åbne parkrum og ud gennem Djævlekløften. Et andet strækker sig fra nord til syd, fra Norske Hus henover parken via Liselund Slot og ud gennem Skriversøen. Udsigten fra Norske Hus holdes fri af trækroner, så man kan se op til slottet. Hele parkanlægget veksler mellem plejet park og natur. Træer danner skovbryn, der samler parkrummet, mens træer og trægrupper i parken har en enkeltstående karakter og er anbragt, så de passer ind i rumforløbet. Bygningerne underlægger sig og udgør dekorative elementer i det store parkrum. Vand

1 Liselunds lille hovedbygning ligger let hævet og spejler sig i dammen. Se også foto side 9.

knytter parken sammen med slottet, så slottet nærmest ligger på en lille stenbro over dammen med vandfald. Dammens vandspejl holdes frit, så lystslottet kan spejle sig i vandoverfladen.

Den lille, nyklassicistiske bygning er tegnet af arkitekten Andreas Kirkerup med inspiration fra engelske cottager og opført i 1792-95. Den brede ankomsttrappe med søjler og spiret over rygningen tilfører det lille hus en fin herskabelighed. Slottet er grundmuret med hvidkalkede mure og småsprosede vinduer. Gennem vinduerne ses de fine interiører med elegante møbler skabt af kgl. hofdekoratør J. C. Lillie, der inspirerer den dag i dag. I parken ligger staffagebygningerne: de iscenesatte bygninger inspireret af fremmed byggeskik fra Kina, Schweiz og Norge. Igen ses samklang med landskab og beplantning, så Schweizerhytten ligger for foden af et "bjerg", en bronzealderhøj nær indgangen til parken, ligesom Norske Hus er placeret mellem to bronzealderhøje. Interiørerne i disse huse havde også fremmed inspiration hentet i Pompeji og Kina. Lidt mere ydmyge, men ikke mindre fantasifulde er parkens øvrige småhuse: ishuset, der nu er vandværk, er udformet som en polynesiske stråhytte, og dasset til slottet skal ligne en brændestabel.

Materialgården ligger, set i fugleperspektiv, længst mod nord, men kan ikke ses fra parken. Avlsgården ligger helt ude ved vejen, og kommer man ad vejen fra vest, lander man på gårdspladsen foran den fir-

2 Pyramideøen, opkaldt efter monumentet, der er en høj, pyramideformet obelisk med afskåret top, hvor en panfløjte er placeret.

længede bindingsværksgård. Ved siden af, bag den store hestekastanieallé ved indgangen til parken, ligger den "nye" hovedbygning, opført 1887. Den indgår i iscenesættelsen af parken som en villa lidt tilbage i skovbrynet, højt over søen.

Liselund blev i løbet af 1800-tallet et samlingssted for tidens kunstnere, bl.a. Oehlenschläger, Thorvaldsen, og malere som J. C. Dahl og C. W. Eckersberg. Slot og park har været fredet siden 1917. I 1938 blev parken ført tilbage til det oprindelige anlæg, og den plejes fortsat med forbillede i det oprindelige anlægs tæmmede natur. I løbet af 1950'erne begyndte daværende ejer, baron Niels Rosenkrantz, at vise turister rundt i parken. Samtidig omdannede han Liselund Nye Slot til feriehjem, vandrerhjem og lejrskole. Det er i dag hotel og restaurant.

Gamle slot

Ny slot

Havesø med haveø

Norske hus

Materialgården

10. Møns Klint som udflugtsmål

Landskab: Skov
Tema: Rekreation
Tid: 1880 – i dag

“Den Årlige Udflugt til Møns Klint” blev et fænomen, der bredte sig fra begyndelsen af 1800-tallet. Det var en følge af oplysningstidens forskningsiver og naturromantikens sværmerier. Møns Klint blev et af guldaldermalernes mest yndede motiver. Med de senere nationalromantiske strømninger fulgte også interessen for oldtiden med gravhøje og andre fortidsminder, som skoven er fuld af. Dengang var landskabet mere åbent, og højene tegnede sig tydeligere i skovens landskab end i dag. Efter kunstnerne kom borgerskabet, som sejlede med dampskib og indlogerede sig på Hotel Store Klint. Foreninger tog til Klinten på endagsudflugter med kaffe og picnickurv.

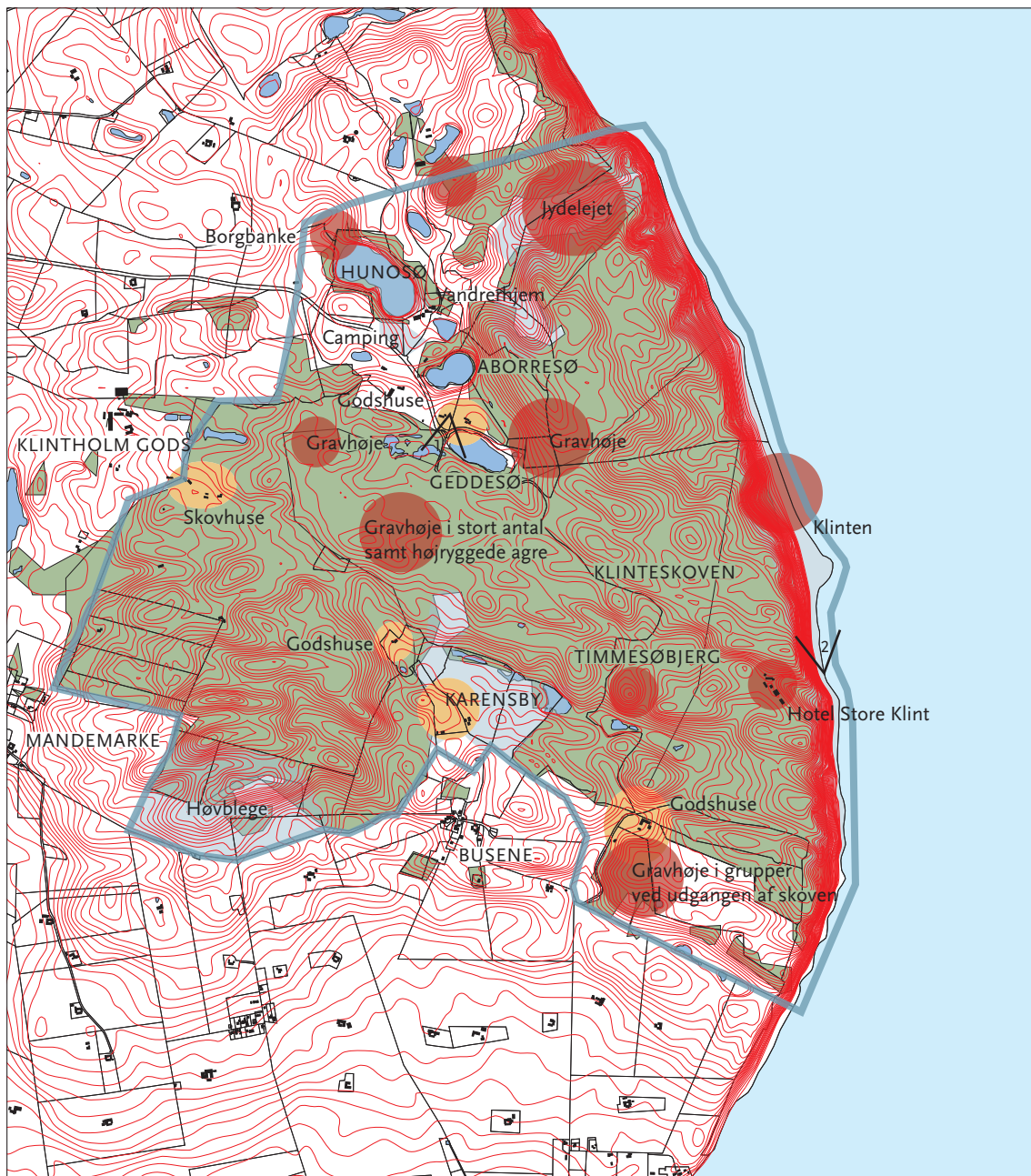
Postkort fra omkring 1900, der viser et selskab, som netop er sat i land ved Klinten.

1 Ved indgangen til Klinteskoven står et af de små vagthuse.

Efter første verdenskrig skiftede transportmidlet til bil og rutebil, og i området opstod pensionater. Nogle blev senere til feriekolonier, mens pensionatet Hunosøgård blev vandrerhjem. I løbet af 1960'erne blev der anlagt cafeteria ved Klinten, og Camping Møns Klint fik tre stjerner! Klinteskoven blev udstyret med afmærkede stier og ridestier – med bomhuse ved indgangen til skoven. Det er sporene af denne turisme og de landskaber, den udspringer af, som er de bevaringsværdige værdier i dette kulturmiljø.

Landskabet er fortsat attraktionen. Først og fremmest den dramatiske klint, hvor det hvide kridt lyser skarpt på en solskinsdag og giver havet en smuk, lysegrøn farve. Men også de store søer, Hunosø, Aborresø og Geddesø, som ligger i området omkring Jydelejet, i randen af skoven. Højt over Jydelejet ligger Aborrebjerg, hvorfra hele området overskues i et flot panorama. Man kigger ned på Jydelejet med spredt bevoksning af buske og træer for foden af “bjerget”. Man skal dog tættere på, hvis man vil opleve den helt særlige overdrevsflora med en sand rigdom af urter og orkideer.

2 Foto taget fra foden af Sommerspirspynten, hvor Sommer-spiret stod til januar 1988 (det ses også i baggrunden på det historiske foto side 36). Foden af Sommerspirspynten ses til højre i billedet, herefter ses det træbevoksede Nellerendefald. Næste klinteparti hedder Gråryggen, og bagest ses Grårygfald, og her er der trappe.

I Klinteskoven er der et diskret samspil mellem landskab og forhistorie, hvilket giver sig udtryk på mange måder. Kigger man efter, ses konturerne af de mange gravhøje i skovbunden. De steder, hvor gravhøjene er grupperede – og det er de flere steder – vækker det store antal opmærksomhed. For eksempel sydvest for campingpladsen, hvor den ene høj klart viser sig efter den anden og tegner et landskab med oplevelser for store og små.

En anden af disse grupper af gravhøje ligger længere mod sydøst, hvor en ring af høje ligger omkring den såkaldte Skrivershøj. Også højene ved Stengården, ved udgangen af skoven i syd, fremstår tydeligt. Her ligger højene på to rækker, som tegner sig klart i det afgræssede landskab under træerne, og

denne måde at præsentere sig på kommer tættest på det oprindelige anlæg.

En gang lå højene med pomp og pragt, frit og højt i landskabet, så de kunne ses langvejs fra, og tæt på alfarvej. Paradokset er, at netop den skov, der siden er vokset op om højene, også gennem tiden har bevaret dem. I skoven er de ikke blevet overpløjet, som det ofte er sket på markerne.

Der findes også levn af oldtidens marker, de såkaldte oldtidsagre. Det er lange, lave volde af opløjet jord, som ikke er nemme at se under bladene i skovbunden. Men de er der – i området nord for gruppen af gravhøje med Skrivershøj. Til gengæld er Timmesø Bjerg ikke til at overse: den store, rundede bakkeformation hvælver sig vældigt op af skovbunden. Terrænet er blevet udnyttet af mennesker i middelalderen, hvilket afsløres af fundet af en borgbanke fra 1100-tallet. Man må dog forestille sig et noget andet landskab, med færre træer.

Alle disse oldtidslevn var inspirationskilde i romantikken og i senere tider. Den dag i dag kan skovens mange stednavne, for eksempel Store Trylledans og Lille Trylledans, sætte gang i fantasien. Hvad vi i dag oplever som en helhed, Klinteskoven, er nemlig egentlig en samling af lokaliteter, inddelt i haver og indelukker af de mange diger, som stadig kan findes i skoven. Alle med navne, som Svantestenen, Slumrehule og Vildmandssti – blot for at nævne nogle.

Møns Klint og Jydelejet er stadig velbesøgte udflugtsmål, og byggeriet af besøgscentret ligger i forlængelse af denne nyere måde at se og formidle naturen på: Det er ikke nok at se, hvad man ser, man skal også vide, hvad man ser.

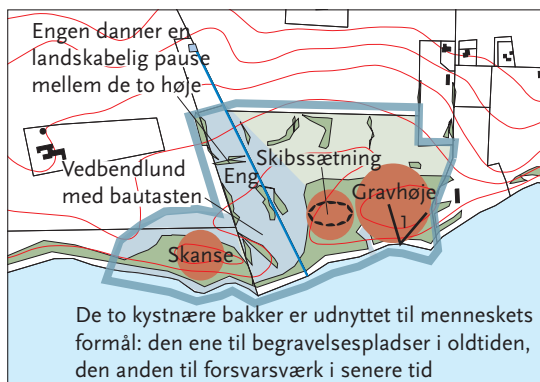
11. Busene Have

Landskab: Kyst og nor
Tema: Tro og skik
Tid: Oldtid og vikingetid

Busene Have er del af Busene bys ejerlav, det anvendtes tidligere som græsningsareal for kvæg og heste og var indhegnet af diger. "Haven" er i dag en lille løvskov med strandkrat, ganske nær kysten. Den ligger på en præcist afgrænset morænebakke, som var den en ø midt i det omgivende, flade terræn. En "kultø" kan man kalde det, for kulturmiljøet Busene Have er en helt særlig kombination af natur, menneskelig formning af landskabet og rituelle spor med gravhøje, bautastenen og skibssætninger. Skoven er ikke plejet, og dette giver sammen med de mange oldtidslevn stedet et mytisk præg. Man har fundet rige ofringer fra bronzealder og vikingetid i området, heriblandt den såkaldte Budsenebrønd, en offerbrønd fra yngre bronzealder, lavet af en udhulet ellestamme. Her lå blandt andet smykker af bronze og dyreknogler.

De 12 gravhøje er for de flestes vedkommende udaterede, men må formodes at stamme fra bronzealderen – en langdysse er dog fra tidlig bondestenalder. I haven står også en bautasten. Stenen har i vikingetiden fungeret som afmærkning af graven. Desuden findes to skibssætninger, og fra den ene stammer den såkaldte Mandemarkeskat. Skibssætninger kan ligesom bautastenen markere grave – eventuelt 'tomme grave' eller kenotafer. Måske er det gravsteder for døde, der er omkommet udenlands og ikke bragt hjem.

Ud for Busene Have har man indtil for få år siden ved lavvande kunnet iagttage pæle og staver fra sildetønder. Det skulle være rester af ladepladsen Brøndehøje, der forsvandt i stormfloden i 1625.

Busene Have
1:16.000

En skanse afrunder visuelt området, før det åbne landbrugsland igen tager over. Skoven op til skansen har en særlig karakter: Træerne er lave af vækst, og vedbend har bemægtiget sig stammerne, som står stedsegrønne og danner vinterlige træ"kroner". Nogle af disse trolde træer har bautastenen ved foden. Igen fornemmes en stemning af menneskelig indgriben i naturen. Skansen har en bred rampe, der går rundt og op ad skansens jordvold. Den femkantede skanse fik sin endelige form i begyndelsen af 1800-tallet, hvor den blev brugt i krigen mod englænderne.

1 Gravhøjene ses tydeligst efter løvfald, hvor konturerne tegner sig i skovbunden.

12. Møn Fyr

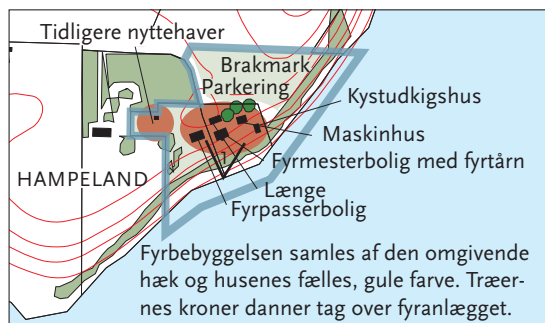
Landskab: Kyst og nor

Tema: Kystforsvar

Tid: 1790 – 1880

Møn Fyr er strategisk velbeliggende på spidsen af det sydøstlige Møn. Selv om fyret ligger lavt i forhold til de høje østvendte kridtklinter, er der godt udkig mod både nordøst og langs den sydvendte kyststrækning. Fyret blev bygget i 1845 på en grund under Klintholm gods, lejet af Statens Farvandsdirektorat, og opført i en tid, hvor søfarten blev mere og mere intensiv ved alle landets kyster. Beliggenhed, funktion og arkitektur er derfor i fuldstændig samklang i det lille kulturmiljø.

Møn Fyr er – typisk for tiden – opført med fyr og fyrmesterbolig i samme bygning, så den arkitektonisk fremtræder som hovedbygning. Den røde fyrhat med hvidt rækværk stikker op over taget og spiller smukt sammen med et hvidt stakit, der lukker af mod kysten og afgrænser fyrmesterboligen fra fyrpasserboligen, der ligger for sig selv, vest for. Øst for fyrmesterboligen ligger maskinhuset, som står i

Møn Fyr 1:8.000

en klassicistisk inspireret byggestil, mens nabohuset ude på kystskrænten, kystudkigshuset, er fra 1960'erne og står i en byggestil med modernistisk islæt. Hæk og stakit står præcist omkring husene og signalerer statsinstitution, orden på sagerne og privathed. Husenes fælles, okkergule farve og de høje, slanke træer, der danner et let tag over bebyggelsen, er med til at samle indtrykket. I lavningen nord for husene ligger de nedlagte nyttehaver med en lille pavillon, og dette område bløder lidt op på de stramme former.

Omkring fyret opstod et minisamfund bestående af de tre ansatte og deres familier. På kort fra 1835 betegnes stedet som "Fiskerhusene" og det lave område nord for som "Hampeland". Heraf kan man udlede, at fyret blev oprettet et sted, hvor der i forvejen var huse. Livet i yderste række krævede et lokalt netværk.

Havet tærer hårdt på kysten på dette sted, hvorfor der i både i 1874 og 1892 blev bygget høfder og beskyttelsesmure for at sikre fyrtårnet. Med tiden blev fyret mindre pasningskrævende, og den sidste fyrpasser kunne forestå jobbet alene. Fyrmesterboligen ejes af Klintholm gods og udlejes nu som bolig.

1 Møn Fyr står højt over kystskrænten med fyr og fyrmesterbolig i samme bygning.

13. Klintholm Havn

Landskab: Kyst og nor

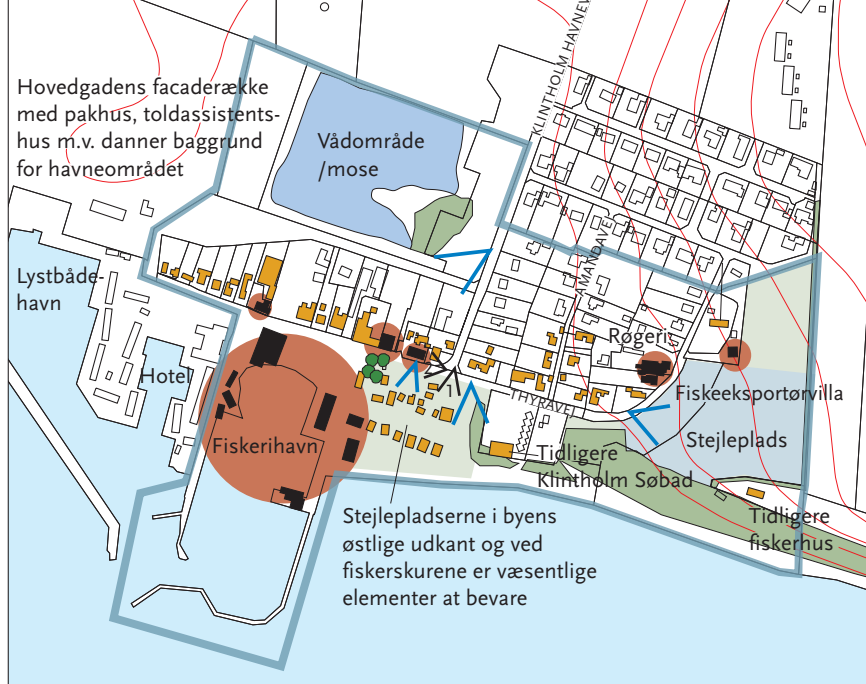
Tema: Fiskeri, søfart, færgesteder og broer

Tid: 1790 – 1880

På Klintholm Havn opleves rigtig havnestemning. Her er havnebassiner, kajer og fiskerskure, og langs havnegaden ligger den nedlagte toldbod, den tidligere fiskeeksportørvilla, Ankerhus, og det høje pakhus, der engang var kornmagasin. Længst ude i øst er stejlepladsen, hvor fiskerne kan ordne garn på det store, græsklædte rum. Et røgeri ligger overfor. Dette fisker- og havnemiljø er kulturmiljøets bærende bevaringsværdier.

Klintholm Havn er lige netop klemt ind på den tørre plet, der er mellem mosedraget og havet i syd. Kyst og land er næsten i samme lave niveau, og havn og bebyggelse er stærkt forbundne størrelser, med havnegaden som den faste ryg, som kajer, havnebassin og fiskerhytter kobler sig på. Mellem havnegade og stejleplads tager villavejene tråden op med vejnavne, der henviser til skibsverdenen, fx Amandavej, og grej og både i forhaverne. Overfor ligger Klintholm Søbad, som blev bygget som sommerpensionat i 1925. Men det er en anden historie.

Klintholm Havn blev opført i 1878 som havn for Klintholm gods, og i 1925 blev havnen kommunal. I efterkrigsårene var fangsterne ved Klintholm så store, at der måtte bygges et nyt ishus til isning af fisk, og i 1959 åbnede fiskerne en auktionshal. I løbet af 1970'erne kom turisme og lystbåde til – i så høj grad, at fiskerne kunne have svært ved at finde kajplads. Det blev besluttet at anlægge en lystbådehavn – udenfor, vest for byen. Men også turisterne kommer for at opleve havnestemningen og den vitale fiskerihavn, og denne funktion og karakter er væsentlig at bevare.

1 De røde og hvide fiskerskure opleves næsten som en lille by i sig selv med små passage og pladser, hvor der ordnes garn.

Klintholm Havn
1:8.000

2 Husene ligger på række langs havnegaden overfor kajer og havnebassiner. Ved pakhuset samles det åbne rum af en gruppe høje træer.

14. Klintholm gods

Landskab: Strukturer på tværs af landskabet

Tema: Landbrug og bebyggelse

Tid: 1660 – 1790

Klintholm gods ligger højt og flot i det østmønske landskab. Landskabet er det store, komplekse randmorænestrøg, som også Møns Klint er en del af. Herregårdsmarkerne danner store, åbne vidder – selv om forskellen fra de omgivende landsbyers marker til dels er udjævnet med udviklingen i landbruget. Fra herregården skuer man langt mod vest. I den ene side af dette panorama skyder en bakke sig ind i udsigten. Det er Gunildsbjerg, en såkaldt kamebakke med flad top og stejle sider, som rejser sig sydvest for alléen op til herregården. Alléen signalerer herregårdens tilstedeværelse til omgivelserne – modsat den hvide portbygning, der kun lige skimtes fra vejen – og er anlæggets hovedakse, som går

1 Alléen går op over det bølgede marklandskab og markerer hovedaksen i herregårdsanlægget.

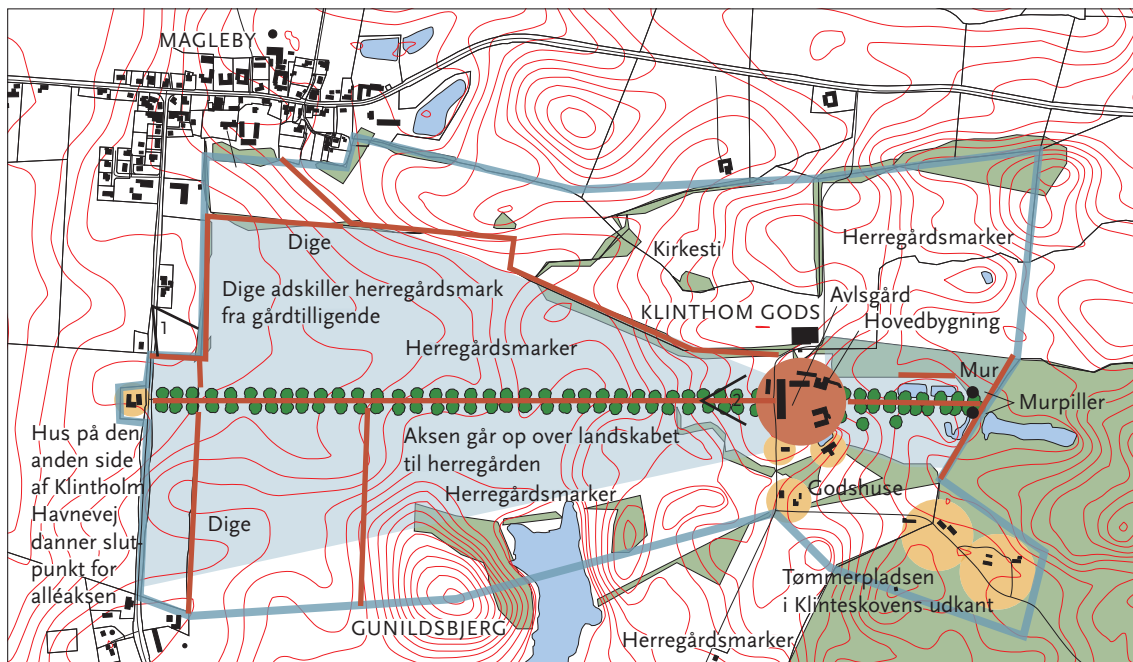
gennem bygningsanlæg og park. Herefter går akse mellem to murpiller, på grænsen mellem park og skov, for straks efter at opløses.

Træer markerer også tilknytningen til Magleby: De står lidt løsere placeret langs kirkestien, der forbinder herregården med kirken i landsbyen.

Herregården har et stort skovtilliggende, og diget, der markerer herregårdens ejerlav, er bevaret. Også inde i skoven er der diger, som deler skoven op. I skovbrynet syd for herregården ligger en tømmerplads med skovriderbolig og nogle småhuse. Godset har i det hele taget mange huse på egnen, dog uden det store fællespræg i stil og farver. Også den tætte placering ved en af landets største naturattraktioner, Møns Klint, har indgået i driften med traktørsteder, fx Hunosøgård, og hotellet på Store Klint. Herudover blev Klintholm Havn anlagt som transporthavn for godset.

Klintholm gods blev anlagt efter krongodssalget i 1769, og godset bestod af landsbyerne Busemarke, Busene, Mandemarke, Magleby, Råbymagle og Klinteskov. Slægten Scavenius købte Klintholm gods i 1798, og den ejer stadig godset. Efter at den yngre hovedbygning, opført 1873-80 efter tegninger af August Klein, blev nedrevet i 2000, er den ældste bygning i komplekset i dag den fredede Kammerherrebolig, opført 1837, tegnet af G. F. Hetsch. Parken omkring godset blev anlagt i 1875 i barokstil med stier, bede og rosarium.

Bygningsanlægget opleves som to enheder: portbygningen, der fører ind til avlsgården med det høje pakhuis med røde porte. Derefter pladsen, hvor parken byder velkommen med en halvrund bastion, som på nordsiden flankeres af Kammerherreboligen, der i dag er fungerende hovedbygning og med det

tidligere mejeri overfor. De store træer på bastionen samler rummet opadtil. Store, åbne pladser er et gentaget træk i anlægget: en manøvreplads for store traktorer ligger i nordvest som en stor terrasse, højt over det faldende terræn, hvorfra man skuer ind over Møn. Den anden ligger midt i bygningsanlægget, hvor der mangler en længe.

Bygningerne er opført på forskellige tidspunkter, hvilket afspejles i arkitekturen. Farverne er nogenlunde i overensstemmelse med anvendelsen: brugsbygninger står hvide, boliger gule, mens røde tage samler indtrykket. En længe med medarbejderboliger bag pakhuset slutter sig smukt til bygningsanlægget.

2 Aksen fra alléen går ind gennem portbygningens buede åbning.

15. Mandemarke ejerlav

Landskab: Ager, bakkeland og overdrev

Tema: Landbrug og bebyggelse

Tid: 1790 – 1880

Mandemarke er Nyords modsætning: Ved udskiftningen i 1804 forblev gårdene i byen på Nyord, mens de fleste i Mandemarke blev flyttet ud. Derfor er hele ejerlavet med landsby og udflyttede gårde dette kulturmiljø bærende bevaringsværdier. Landskabet er uroligt og bakket – dette er “forsiden” af det store klinteterræn. I øst nærmest smyger byen sig ind i det høje terræn, Mandemarke Bakker. I vest og syd falder de vidtstrakte marker ned mod kysten. I nord afgrænser et levende hegn langs vejen byen fra herregården Klintholm.

Bestiger man overdrevsbakken Høvblege, 120 m over havet, er der fuldt overblik udover de blokudskiftede gårde. Kridtet ligger lige under overfladen og er grobund for den righoldige overdrevsvegetation med sjældne orkideer, hørplanter og sommerfugle.

En træerække rejser sig i det åbne, flade landskab langs vejen, og de udflyttede gårde “hænger” på vejen med fast rytme – med omtrent samme afstand op til vejen

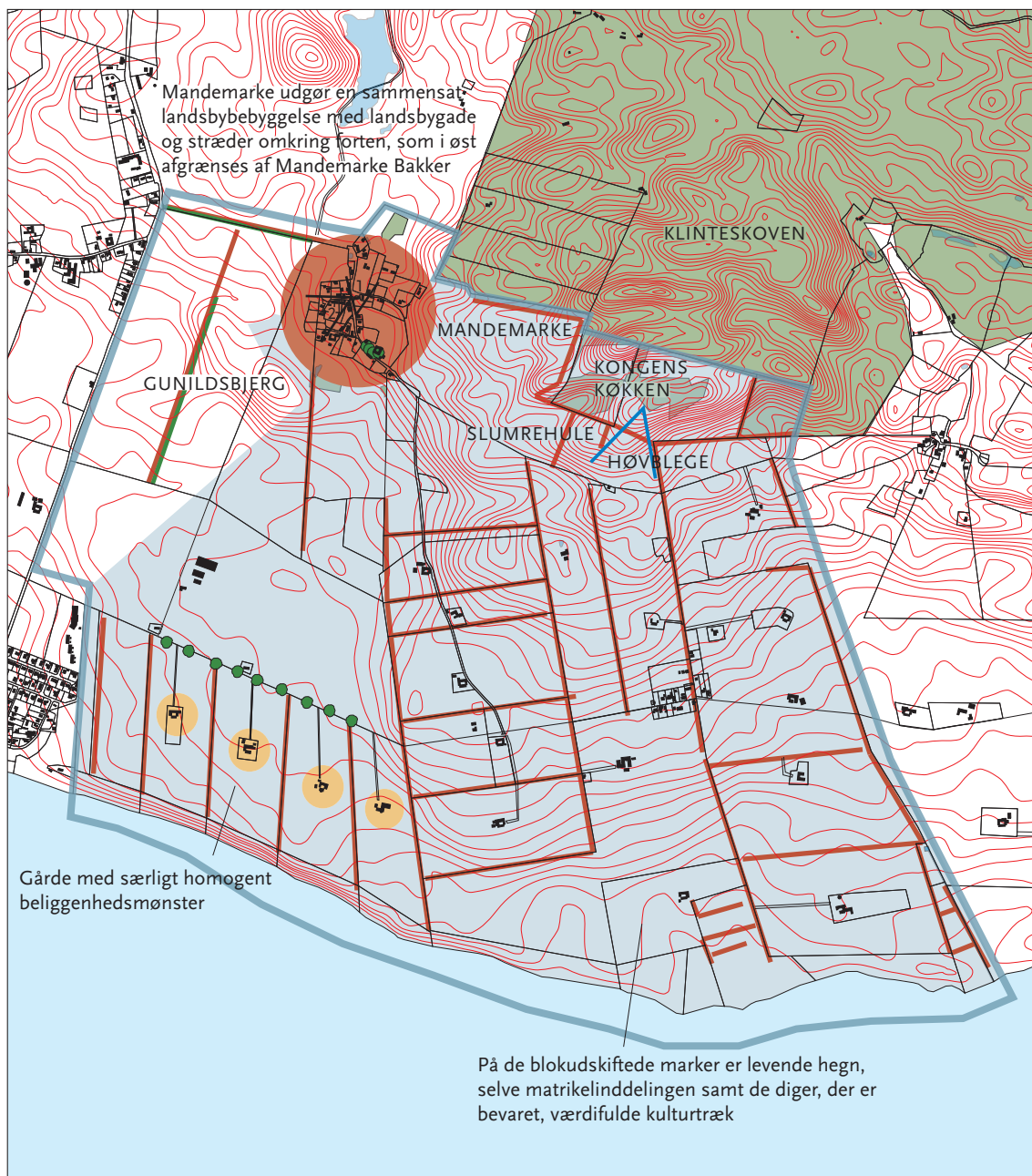
1 Dele af forten er med tiden blevet bebygget – her ligger fx den tidligere rytterskole, den gule bygning, og en nedlagt rutetilgarage. Det hvide hus var engang købmandsbutik.

og indbyrdes. Gårdene er typisk firlængede og arkitektonisk set ganske velbevarede. Blokudskiftningens skel er bevaret i de levende hegn og diger – nogle steder er de dog gået tabt ved marksammenlægninger. På Høvbleges nordside ses de såkaldte jordfaldshuller med fantasifulde navne som Kongens Køkken og Slumrehule. Mandemarke landsby anes mod nord-vest. Landsbygaden slynger sig let på turen ned gennem byen. Snævre stræder knytter sig til gaden: Et fører blot ud i markerne i vest. Et andet, også i vest, møder landsbygaden igen, længst nede i syd, og facade-rækken fortsætter lige ud i landsbygaden og danner afslutning for byen. Et tredje stræde – i øst – slår en løkke om den gamle landsbyforste, fælleden midt i byen, og møder også landsbygaden igen. Undervejs bliver strædet til sti og går langs en del af det dige, som i sin tid gik rundt om forten. Også de gårde, der flyttede ud, efterlod huller i landsbybebyggelsen. Hullerne blev med tiden bebygget med huse for folk uden jord. På den måde opstod det selvgroede bebyggelsesmønster, som vi oplever i byen i dag.

Landsbyen og blokudskiftningen er hinandens modpoler: Landsbyen er tæthed, kuperet terræn og nærhed til skov. Blokudskiftningen er åbent landskab og nærhed til kyst. Kontrasterne giver kulturmiljøet oplevelsesrigdom og variation.

2 Strædet 5-9 udgør en fin, ensartet række af stråtækte gadehuse med små forhaver ud til det smalle stræde.

16. Elmelunde

Landskab: Ager, bakkeland og overdrev

Tema: Bosætning

Tid: 1880 – i dag

Elmelunde Kirke er den ældste kirke på Møn, opført omkring år 1100. Kirken gør vældigt opmærksom på sig selv: den ligger højt og kan ses over store dele af Møn og har tidligere været benyttet som sømærke, selv om den ligger midt inde på Østmøn. Men Elmelunde rummer mere end de fine kalkmalerier i kirken. Elmelunde er også vejens by. Møn har ingen stationsbyer, men Klintevejen har haft næsten samme betydning som en jernbane i form af byudvikling og villabyggeri for de byer, vejen går igennem. Det gør den i Elmelunde og Hjertebjerg. De to byer er som tvillinger, og funktioner i den ene by har tjent begge byer, foruden det omgivende opland. Det er denne, ikke så fjerne historie fra det 20. århundredes begyndelse, der fokuseres på her.

1 Kirken er samlingspunkt for Elmelunde, som næsten deles i to byer af den gennemkørende Klintevej.

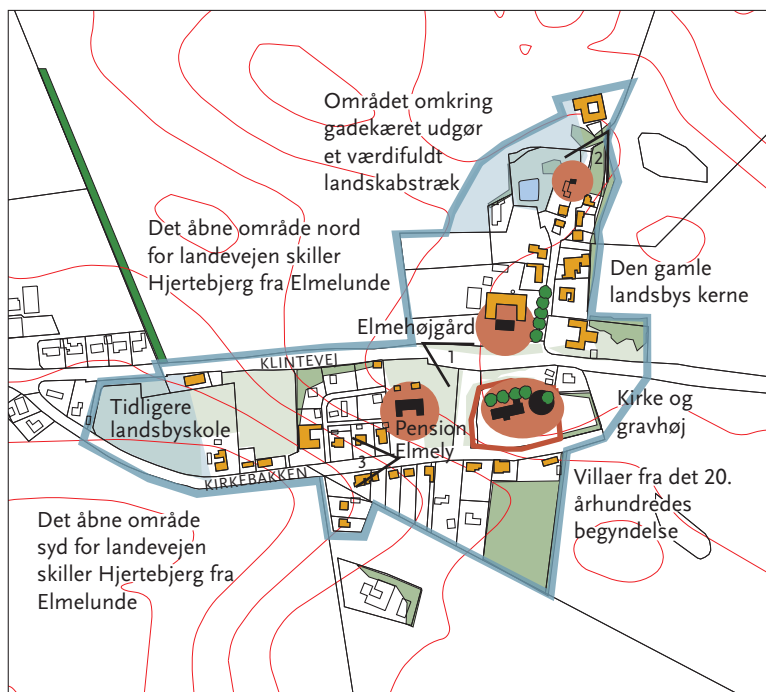
Elmelunde i anden del af 1800-tallet. Klintevej går på dette tidspunkt syd om både landsby og kirke. Klintevejs fremtidige forløb er her en mindre vej hen til skolen og videre til Hjertebjerg. Høje målebordsblade, 1842-1899.

Den rute, som hovedvejen til Klinten følger i dag, er forholdsvis ny – fra 1960'erne. Tidligere gik turen ad Kirkebakken, syd om kirken. Her opstod i det 20. århundredes begyndelse en ny bydel med villaer og alderdomshjem. Husene blev bygget i en stil, der var inspireret af nationalromantiske strømninger og af bevægelsen Bedre Byggeskik. Flere af husene har bevaret mange af de oprindelige detaljer med pudsefacader med fint fremhævede gesimser, elegant opsprossede vinduer og nyklassicistiske elementer. Et eksempel er det tempelinspirerede indgangsparti til nr. 14. Også det tidligere alderdomshjem, som nu er Pension Elmely, står i nyklassicisme, og bygningen ligger værdigt tilbagetrukket, højt over Kirkebakken.

Men denne bydel lever i dag en lidt skjult tilværelse, mens den nye Klintevej længere mod nord suser forbi. Kun den store plads foran Pension Elmely, kirken, kirkeportalen og gravhøjen er med på det billede, man tager med sig, når man kører gennem byen. Også terrænet spiller ind i oplevelsen af byen: Hvor Pension Elmely ligger højt over Kirkebakken, ligger den til gengæld lavt i forhold til kirken og gør det åbne rum midt i byen endnu større og Kirkebakken til en fjern facaderække.

Elmelunde gemmer imidlertid på mere. Efter den statelige Elmehøjgård ude ved hovedvejen, går den gamle landsbygade stik nord, op mellem bindingsværkshuse og murede småvillaer fra 1900-tallets begyndelse. Husene ligger tæt på vejlinjen, så gaden må slynge sig let gennem bebyggelsen. Længst oppe ligger et lille sprøjtehus og gadekæret. Det stigende terræn lukker sig om byen, og en gård for enden af gaden runder landsbyen visuelt af i nord.

Da en medarbejder fra Nationalmuseet i 1880 var på besøg i kirken, hørte han beretninger om, at man var stødt på gammelt murværk, engang man gravede i gravhøjen ved kirken. Måske var det ikke en gravhøj, men i stedet fundamenterne til et rundt tårn? Men om historien er sand, vides ikke. Sandt er det dog, at dér, hvor Elmehøjgård i dag ligger – overfor kirken – lå i renæssancen et lensæde og kongelig ladegård, i folkemunde kaldet Elmelunde Slot. Det blev revet ned i 1697 i forbindelse med von Plessens aftræden og hestgardens nedlæggelse.

Elmelunde 1:8.000

2 Sprøjtehuset ved gadekæret.

3 De ensartede villauer fra begyndelsen af det 20. århundrede.

17. Rødkilde Højskole

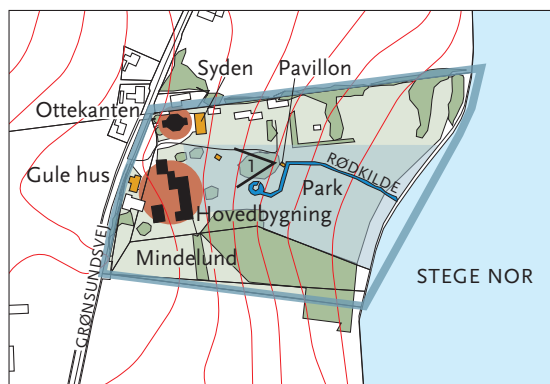
Landskab: Strukturer på tværs af landskabet

Tema: Undervisning og kultur

Tid: 1790 – 1880

Rødkilde Højskole ligger i et småbakket morænelandskab, der skråner ned mod den vestlige ende af Stege Nor. Placeringen ved Stege Nor er enestående, og på klare dage er der udsigt til Høje Møn. Arkitekten har været inspireret af herregårde, da stilen blev valgt til højskolen med kamtakkede gavle, sandstensbånd og tårn. Overfor ligger en mindre bygning med paptag og lanterne i toppen. Det er Ottekanten, Møns første forsamlingshus, opført i 1878. I dag bruges bygningen som samlingshal for skolen. Hovedbygningens tårn og lanternen går i dialog med hinanden på tværs af rummet og samler anlægget under et.

Den gamle vej gik oprindeligt tættere på bygningerne. Det afsløres af havemurene, Gule Hus og ankomstpladsen, som er meget åben. Herfra skuer man nedover parkens grønne plæner til Noret, hvor tagrør vokser langs bredden. Rødkilde er opkaldt efter kil-

Rødkilde Højskole 1:8.000

1 Rødkildes hovedbygning ligger med parken foran sig, på det faldende terræn ned mod Noret.

den, der går ned gennem parken. Undervejs dirigeres kilden ind gennem en ringdam, før den løber videre ned til Noret. Parken er anlagt med romantisk slyngede havegange, mindesmærker og småbygninger, der føjer sig ind som små ophold på vejen rundt: et bindingsværkshus, en pavillon og sågar en jordhytte. I randen af parken ligger de mere praktisk betonede huse som hønsehus og lade. Yderst i syd afrundes parken af en færefold; ellers er den indrammet af levende hegn, til dels plantet på et dige.

En mere alvorfuld stemning slås an i parkens nordlige del. Her ligger en mindelund med blandt andet en stor skulptur af Frede Bojsen, der grundlagde højskolen på dette sted i 1866. Skolen tilbød egnens landboudom undervisning i landbrug, håndværk og gartneri, foruden de obligatoriske forelæsninger i historie og litteratur. I 1868 begyndte de første kurser for kvinder. Gennem årene har skolen fungeret som landbrugs- og håndværksskole, sygeplejeforskole, naturskole og er nu teaterskole. Nye bygninger er gennem tiderne kommet til for at rumme den veksellende anvendelse. De bygninger, der bærer de største kulturmiljøværdier, er også de ældste bygninger: "herregården", Ottekanten, Gule Hus og Syden. Herudover parken med pavillon, jordhytte, bindingsværkshus, og ringdam samt monumenterne, som tilfører parken en særlig højtidelig stemning.

18. Marienborg gods

Landskab: Ager, bakkeland og overdrev

Tema: Landbrug og bebyggelse

Tid: 1790 – 1880

Marienborg ligger i et morænelandskab med langstrakte bakker og dalstrøg. Dalstrøgene er del af den vandfyldte dal, der udgøres af Stege Nor og som fortsætter mod vest i Askeby – Røddinge sø. Søen er drænet og benyttes til græsningsarealer, så området har kunnet indgå i godsets drift.

Landskabet omkring Marienborg er meget varieret og veksler mellem skov, park, mose, mark og eng. De store marker syd for herregården breder sig ud over det bølgede terræn, men bremses brat af Grønved Skov. Storleskov og Nylukke Skov grænser markerne af i øst og vest. På samme vis lukker Gammel Dyrehave sig om herregårdens bygninger og parken. Og som disse skove danner ramme for panoramaet, danner de også grænse for kulturmiljøet. Flere huse er lagt i skovbrynnene, ligesom skovarbejderhusene, der danner en fin husrække ved Nylukke Skov. Dertil kommer den højtbeliggende og flotte villa, Doktorbakken, der meget passende er bygget i en stil, der er inspireret af Schweiz – og har en arkitektonisk søster i Marienborgs park, Jagthytten.

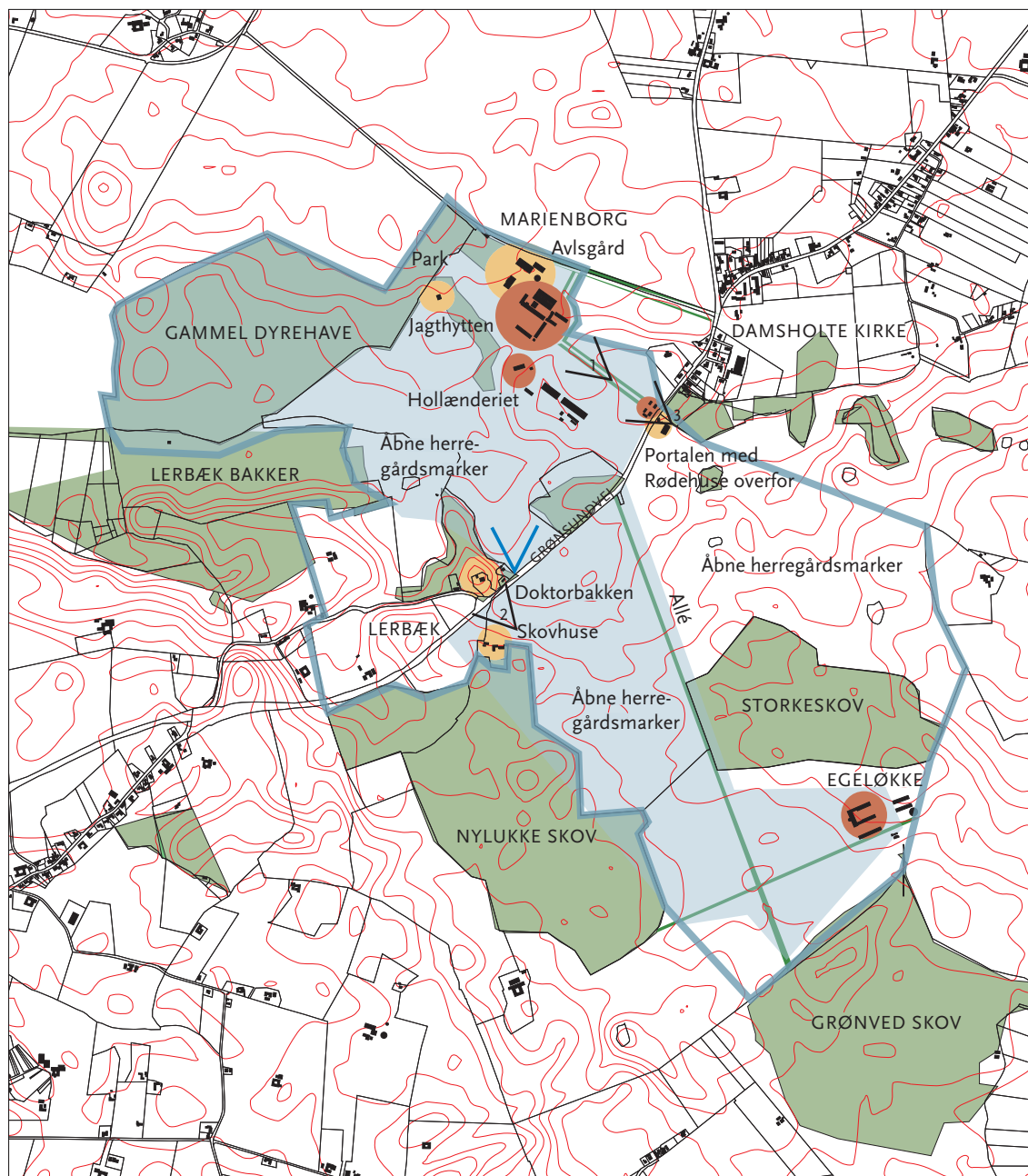
Selve Marienborg putter sig i det bølgede terræn, men anes nu og da, når man passerer, hvis da ikke skovstykker skyder sig ind foran og afbryder sigtelinjen. Fra nord er Marienborg dog helt skjult af parken. Herregården gør alligevel opmærksom på sig selv, og ikke kun med den allé, som de fleste herregårde bruger for at tiltrække sig opmærksomhed. Når man passerer på landevejen, står der pludselig en flot, klassicistisk portal med to huse omkring,

1 Marienborgs akse går ned gennem alléen og ind gennem portbygningen.

helt ud til vejen. Selve herregården er næsten ude af syne, mens naboen, Damsholte Kirke, gentager motivet. Her står også to huse og danner port om indgangen til kirkegården med den fine kirke. Arkitekturen i de to bygningsanlæg er i en samklang, som udgør et særligt indslag på hovedvejsstrækningen.

Fra herregårdsalléen er der uhindret udsigt til Damsholte kirke, som nærmest ligger på marken oppe ved landevejen. Overfor portalen – på den anden side af vejen – ligger et lavtliggende, hvidt hus. Bygningens søjleoverdækning fanger blikket. Det er den tidligere smedje med en rød trælade bagved. Alléen fortsætter bag disse huse, men i en noget løsere udgave. En mere stringent allé findes længere mod sydvest. Her danner en ny allé en parallelforskudt fortsættelse af herregårdsalléen og går ned over de store herregårdsmarker, forbi forpagtergården, Egeløkke. På Egeløkkes langside er en lille bygning med afrundet form hægtet på vestfacaden. Det er en hesteomgang, hvor hesten var spændt til bom-

me på en aksel, så hestens bevægelse kunne overføres til en landsbrugsmaskine – hestekraft. De små udluftningshuller i de øverste tavler i bindingsværket på facaden danner et næsten dekorativt, spinkelt mønster. Den lange facade kunne have været dobbelt så lang, men kun halvdelen af gården er bevaret.

For at komme ind til selve Marienborg går turen gennem portalen. Inden for portalen gentages motivet med to bindingsværkshuse med udlænger i symmetri om alléaksen. Aksen fortsætter hen over broen, der går over den tidligere voldgrav og ind gennem herregårdens portbygning til gårdspladsen. Her flankeres gårdrummet af to sidebygninger – den ene noget længere end den anden. Aksen fortsætter over gårdspladsen ud mellem to høje træer. Herefter løsnes det faste greb, og den romantiske haves bløde linjer tager over. Engang lå her en hovedbygning i italiensk stil, men den blev nedrevet i begyndelsen af 1980'erne. Den savnes. Hele oplægget er der: akse, allé og park, men kulminationen er væk. Parken er udformet med svungne stier, kanaler, søer, broer, monumenter – og villaen, Jagthytten. I randen af parken ligger det tidligere hollænderi; det er en anselig stråtækt bindingsværksbygning, der i dag udgør godsets hovedbygning. Avlslængerne ligger øst for hovedanlægget. De

2 Villaen på Doktorbakken er arkitektonisk nært beslægtet med Jagthytten i parken.

Forrest i anlægget ses den hovedbygning, der blev opført i 1855 og nedrevet i 1984. Luftfoto fra slutningen af 1930'erne.

ældste længer er i gule sten med halvvalmede, store tage. Bygningerne er tegnet af V. Tvede i 1869 – og med udvidelser i 1908.

Marienborg opstod ved krongodssalget 1769 af landsbyerne Æbelnæs, Lind, Sprove, Røddinge, Rytsebæk, Neble og Lendemarke. Bønderne i landsbyerne kunne ikke kautionere for deres bud, og godset blev solgt til generalkrigskommissær M. Beringschiold og regimentskvartermester E. Fleischer. I 1776 købte slægten Bosc de la Calmette Marienborg og anlagde blandt andet parken. Senere blev Liselund Slot deres sommerresidens. Siden 1888 har Marienborg været i slægten Moltkes eje.

3 Portalen med de to længer på hver side præsenterer Marienborg, når man passerer ad hovedvejen. Den er bygget i 1856.

19. Damsholte kirke

Landskab: Ager, bakkeland og overdrev

Tema: Tro og skik

Tid: 1660 – 1790

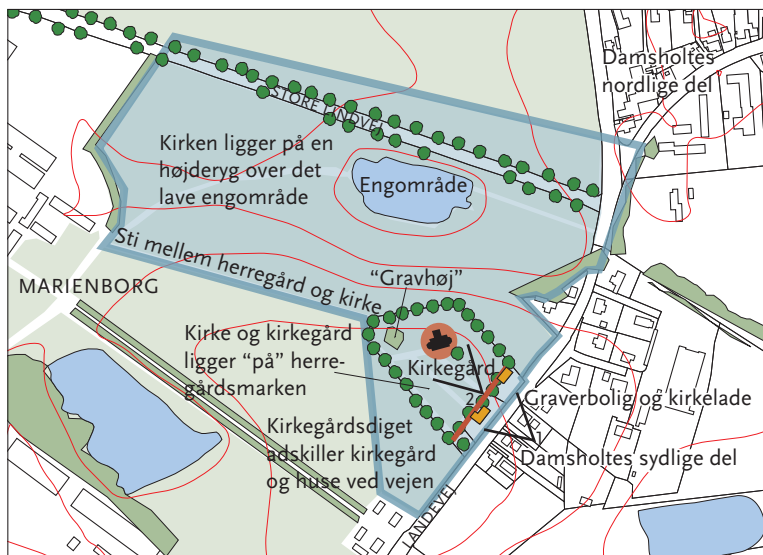
Når man kommer kørende ad landevejen over Vestmøn, studser man uvilkårligt. Ude på landet står pludseligt en raffineret rokokokirke – fint tilbagetrukket på kirkegården, bag kirkegårdsdiget, der kantes af høje træer. Det er Damsholte kirke med den smukke kirkegård, hvor beplantningen næsten antager skulpturelt udtryk – i stor kontrast til de omkringliggende markers store, ensartede flader.

Kirken ligger højt i landskabet med et lavt engareal og åbne marker omkring sig. Det opleves særlig intenst om vinteren, hvor de meget store træer ikke

har blade, og man uhindret kan se kirken midt i det hele, når man kommer nordfra. Det er, som en bid af Marienborgs jorder er skåret ud til kirken, og sammenhængen mellem herregård og kirke er da også tæt, historisk set. Kirkens opadstræbende linjer understøtter den markante placering i landskabet og giver kirken en vis ophøjet fornemhed. Terræn og arkitektur spiller på denne måde fint sammen med bygningens indhold. Når man kommer sydfra, er det de to gulkalkede huse, graverbolig og kirkelade, under tætte rækker af hestekastanietræer, der fanger blikket, mens selve kirken ligger tilbage trukket, inde på kirkegården bag kirkegårdsdiget. På kirkeladens langsideses nogle ringe, som man tidligere benyttede, når hestene skulle tøjres, mens man var i kirke.

Damsholte kirke blev opført 1741-43 som sognekirke for Damsholte sogn, der var blevet dannet i 1740 ved at udskille den vestlige del af Stege landsogn. Kirken blev opført tæt ved den daværende amtmandsbolig, Nygaard, som senere blev til Marienborg. Kirken er tegnet af arkitekten Philip de Lange i rokokostil og står i guld puds. Skibets midterparti er fremhævet med hvide pilastre og trekantfronton. Kor og våbenhus udgør korte udbygninger i forlængelse af skibet og slutter sig til under det afvalmede tag. Over våbenhuset prydes taget af et løgkuppelspir.

På kirkegårdens nordvestside findes det klassicistiske gravkapel fra 1800-tallets begyndelse for amtmand og godsejer G.P. Antoine Bosc de la Calmette og hustruen Lisa Iselin, der også ejede Liselund. Gravhøjen ved Damsholte kirke er dog ikke fra oldtiden. Den er et gravkapel, der rejstes i slutningen af 1800-tallet for godsejerslægten Tutein, der ejede Marienborg i perioden 1821-1888. Bag højen – med udsigt til Marienborg – er Elsa Gress og Clifford Wright begravet. De og andre kunstnere havde i 1970'erne og 1980'erne stærk tilknytning til godset under grev Peter Moltke.

Damsholte kirke 1:8.000

1 De to længer gentager billedet ved Marienborg ved at stå på hver side af indgangen til kirkegårdsanlægget. Den gule farve kobler bygningsanlægget sammen – trods stilforskelle.

2 Det er sjældent at se en landsbykirke i rokokostil, derfor er kirken et ganske uventet indslag i de landlige omgivelser. Kirken ligger lidt på sned for vejen og de to længer ude ved den.

Kirken er anlagt diagonalt i forhold til vejen. Retningen følges af gravsteder og stier nærmest kirken, mens retningen skifter, når stierne nærmer sig kirkegårdsdige, graverbolig og kirkelade.

Tilsammen giver elementerne et indtryk af spændstighed og dynamik, og dette anlæg af fine hække er værd at værne om.

Marienborg gods og Damsholte kirke i tidsrummet 1743-1855. Koloreret stik. Kirken ligger højt og markant i landskabet, mens herregården ligger noget lavere.

20. Fanefjord Skov

Landskab: Skov

Tema: Skovbrug og rekreation

Tid: 1660 – 1790

Fanefjord Skov er en ganske særlig skov – ikke kun fordi den ligger lige ud til kysten, men også fordi skoven er fællesskov. Det vil sige, at skoven er opdelt i anparter og ejet af folk i sognet.

Fællesskoven indgår i den bræmme af bøgeskov, der vokser helt ud til kysten på Sydmøn, og omfatter også Slotshaven. Skov og strand er i smuk dialog, og træerne danner baggrund og læ for den gode sandstrand. De yderste træer står på en lerklint, som brat møder vandet. Vandet eroderer lige så stille klinten. Også mod markerne har skoven engang været større – det afslører en række stendiger lidt udenfor skoven. Skoven ligger på en svagt bakket flade, og

1 Skoven går næsten helt ud til kysten. Fra stranden går høfder ud i vandet.

mange af lavningerne er fyldt med vand. Der ville være endnu mere vand, hvis ikke noget af det blev drænet væk af de mange afvandingskanaler, som skovbunden gennemkrydses af. I skovbunden tegner også en del diger sig.

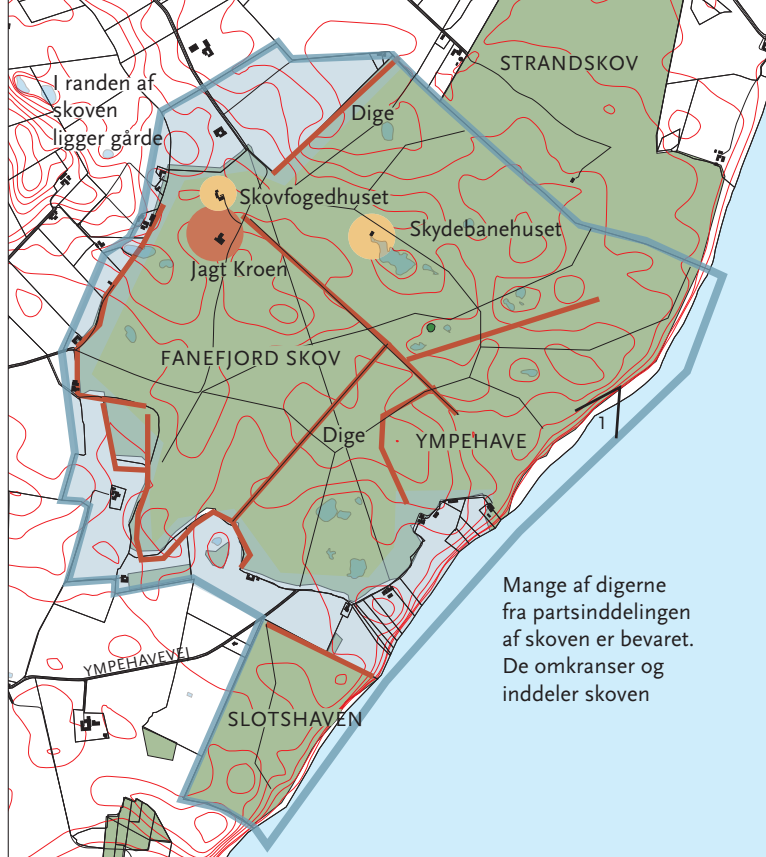
Skoven har været opdelt i anparter siden krongodssalget i 1769, hvor sognets bønder købte skoven af kongen. Derefter drev bønderne den i fællesskab. Ved udskiftningen i 1803, hvor landsbyer, marker og jorder fik nye opdelinger, blev skoven delt i fire roder med i alt 80 ejere. De 80 ejere svarede til antallet af bøndergårde i sognet. Skovens fire roder blev adskilt med jorddiger og rishegn, og man kan stadig tydeligt se disse inddelinger som volde i skovbunden. En af dem begynder et stykke fra den asfalterede vej og løber omtrent vinkelret på indkørslen til skovfogedboligen med retning mod Østersøen. I 1921 blev anpartshaverne enige om kun at lade folk indenfor sognets grænse få andel i skoven – medmindre anparten gik i arv. I dag er skoven delt mellem 160 anpartshavere, idet hver anpart maksimalt kan deles i fire dele. Mens tendensen i mange år har været flere anpartshavere, er den nu tilsyneladende vendt. Gårde sammenlægges, og når det sker, samles også skovens anparter – en udvikling som minder om udskiftningen omkring år 1800.

I løbet af 1800-tallet blev træerne i skoven fornyet, og indtægterne steg. Man ympede, hvilket er et gammelt ord for, at man podede. En del af skoven kaldes da også Ympenhaven. Skoven bliver i dag drevet ved plukhugst og selvforyngelse. Dette giver skoven sin specielle, lysåbne og lidt vilde karakter, og sammen med nærheden til kysten gør det skoven til en særlig oplevelse. Princippet om selvforyngelse gjorde Fanefjord Skov og skovfoged Haase landskendt. Fra 1950'erne og frem til slutningen af 1980'erne kom forststuderende fra nær og fjern for

at høre Haase fortælle om driftsformen, der adskilte sig fra anden produktions-skov. Skovfogedhuset ligger i skovens nordvestlige udkant og er en smuk, hvidpudset bygning fra 1925, opført i nyklassicistisk stil med nationalromantisk inspirerede detaljer.

Skov og strand har også suppleret hinanden udover på det rent rekreative område. Slotshaven var kendt for sine meget høje bøgetræer i tidligere tider, og flere af disse bøgetræer fungerede som sømærker. Man fredede fire bøge i 1885. Men selv ikke fredning redder fra forfald. I dag ses kun rester af en enkelt, væltet bøg i Slotshaven. Mellem Slotshaven og Fanefjord Skov kiler et åbent stykke med nogle mindre huse og gårde sig ind og bryder skovens nærkontakt til havet. Et af husene passer med sine rødmaledede træudlængere fint til skoven, mens andre relaterer sig til vandet. Man kan frygte, at kystnærheden vil friste, så husene skifter status, får store panoramavinduer og altaner. I 1869 blev der på 100 års dagen for bøndernes frikøb af skoven opsat en mindesten på en af de 22 gravhøje i skoven. Nogle år efter, omkring 1883, blev der bygget et gæstgiveri overfor gravhøjen. Der kom for alvor fokus på skovens rekreative sider, og stedet blev rammen om mange festligheder som skyttefester, foredragsballer og private fester. Gæstgiveriet blev udvidet i 1906 med en verandaliggende pavillonudbygning. Der er fortsat gang i pavillon og gæstgiveri – og der festes stadig i skoven.

Midt i skoven, ved stien langs den store sø, ligger en bygning i gule mursten med årstallet 1942 på gavlen. Bygningen har 10 grønne, portlignende skodder på den ene side. Fanefjord Skytteforening holder til i bygningen og skyder fra huset til måls henover stien ned til kuglefanget ved søen.

Fanefjord Skov 1:25.000

Historisk foto. Fanefjord skovpavillon blev bygget 1906 som et fællesseje af bønderne i Fanefjord. I dag drives pavillonen som spisested, Jagtkroen, med ansat forpagter.

21. Fanefjord, Grønsalen og kirken

Landskab: Kyst og nor

Tema: Tro og skik

Tid: Oldtid og vikingetid samt middelalder – 1660

Når man bygger i dag, anses beliggenhed ved vandet som en ekstra kvalitet. Det samme gjaldt i tidligere tider. Ved Fanefjord er hele to væsentlige monumenter placeret nær fjorden: langdyssen Grønsalen og Fanefjord kirke. Begge anlæg har retning mod fjorden. I dag kan man ikke se fjorden fra langdyssen, men man må formode, man kunne engang.

Fjordlandskabet er storladent, med vidde og bløde linjer. I skarp kontrast hertil ses Fanefjord kirkes himmelstræbende linjer. Tårnet står i hvid kalk, der fanger lyset og blikket. Kirken dukker op igen og igen, når man færdes i området ved fjorden. Tæt på

2 Fanefjord kirke ligger højt. Det hvide tårn står markant i det lave fjordlandskab og fanger blikket fra mange vinkler.

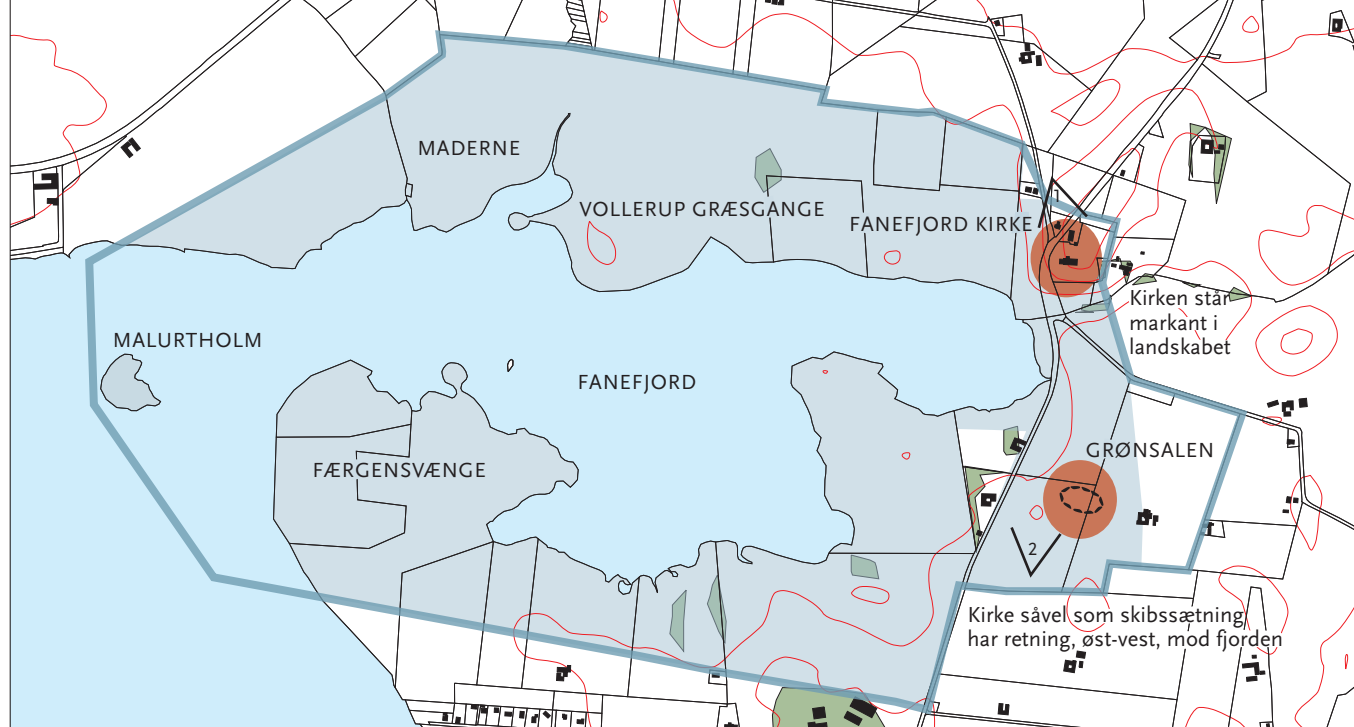
ser man, at kirken ligger på en bakkeknold. Det ser ud som om, at muren rundt om kirkegården kun lige kan holde på jorden. Tårnet rejser sig netop i den ende, hvor terrænet falder allermest dramatisk ned til vejen.

Langdyssen, Grønsalen, glider i højere grad ind i landskabet, selvom den store dysse er et imponerende skue tæt på. En lang række sten står omkring jordopfyldningen over graven – næsten som ved kirkemuren, hvor sten også holder på jorden. Kirke og langdysse sammenknyttes i ét samlet kig, når man bevæger sig ud på marken syd for Grønsalen. Her giver det åbne landskab mulighed for en visuel dialog mellem kirke og langdysse, og det giver kulturmiljøet sammenhængskraft.

Langdyssen er vitterlig lang: næsten 100 meter. To af de tre gravkamre er åbne. Man ved ikke, hvornår de blev åbnet, eller hvad der blev fundet. Der er halvanden meter jord over graven, og alle randsten er bevaret. Ud fra formen dateres dyssen til den tidlige bondestenalder, ca. 3.500 f. Kr.

1 Bagved Grønsalen fanger man de to religiøse steder fra hver deres tid i et blik. Store sten holder på langdyssens jordopfyld.

Fanefjord, Grønsalen og kirken 1:16.000

Fanefjord kirke er noget yngre, fra omkring år 1300, og den er den yngste af de middelalderlige stenkirker i Møn Kommune. Kirken er gennemdekoreret af kalkmalerier; de ældste er fra ca. 1350. Det er imidlertid de mange kalkmalerier af "Elmelundeværkstedet" fra omkring år 1500, som kirken er kendt for.

Ser man igen ud over fjorden, der indrammes af bløde enge – Færgensvænge, Vollerup Græsgange, de inddæmmede områder og Maderne – så danner de udstikkende odder og tanger sætstykker som på en teaterscene og giver dybde i landskabsrummet. Scenen er sat til en flyvetur fra oldtidens riter til de mange lokale sagn, som er knyttet til området – og til Saxo, som fortæller, at Absalon samlede sin flåde ved Grønsund, inden han drog i ledning mod ven-

derne i slutningen af 1100-tallet. Selvom det ikke er nærmere beskrevet, er den bedste naturhavn i området Fanefjord. Og går vi frem i tiden, har J.P. Jacobsen skrevet om Marie Grubbe og hendes tilknytning til færgestedet på Falster, hvor folk blev skibet over Grønsund. Færgestedet på Møn-siden ligger på fjordens nordlige side.

Kulturmiljøet er særligt sårbart overfor nyplantninger af træer, der kan lukke de storladne linjer i landskabet og svække sigtelinjerne mellem kulturmiljøets elementer: fjord, kirke og langdysse. Denne trekant af sigtelinjer er allerede antastet mellem langdysse og fjord, hvor den visuelle forbindelse forhindres af et større areal med træer. Her kan en reduktion anbefales til styrkelse af kulturmiljøet som helhed.

22. Flintindustrianlægget Daneflint

Landskab: Kyst og nor

Tema: Håndværk, industri og produktion

Tid: 1880 – i dag

En mægtig bygning ligger på det yderste af Hårbølle Pynt. Det er virksomheden Daneflint A/S, der udnytter forekomsten af den flintesten fra Møns Klint, som strøm og bølger har transporteret hertil, og som også pyntens strandvoldslandskab er skabt af. Tidligere tiders intense flintegravning har omskabt landskabet, så det i dag fremstår med vandfyldte huller og moser. De er bevokset med dunhammer, pil og birk, og er omgivet af områder med græs og en smule lyng. Selve fabriksgrunden er uden væsentlig beplantning, så den store bygning er i markant kontrast til det flade kystlandskab. Størrelsen harmonerer dog med de store flintdepoter og vide manøvrepladser, der ud mod kysten afgrænses af nogle skure helt ude på kanten, så køretøjerne kan komme til. Bygningens store tag dominerer, når man kommer ad Stenminevej. På vejen passerer en direktørvilla og nogle funktionærboliger, og en af kulturmiljøets bærende værdier er netop denne tætte sammenhæng mellem produktionsområde og

Flintindustrianlægget Daneflint 1:8.000

tilhørende boliger. Sammenhængen følges fint op i rumlig forstand: husene står på rækken langs vejen og leder op til fabriksanlægget med den lave kontorbygning med læsserampen foran. I 1901 opførte Møns Stenminer, forløberen for Daneflint A/S, den første udskibningsbro ved Hestehaven. Interessen for dansk kugleflint var steget støt, og der blev eksporteret materiale til det meste af verden. Under 2. Verdenskrig blev fabrikken brændt ned af tyskerne, men i 1950'erne var fabrikken igen på fode. Frem til slutningen af 1960'erne var det en vigtig lokal arbejdsplads, og der blev både produceret kugleflint til valser og knuste sten til sandpapir. I 1974 blev der foretaget en regulering af indvindingen af hensyn til kystsikringen, og i 1995 blev det meste af Grønsund og dermed området ved Hårbølle Pynt udlagt til fuglebeskyttelsesområde. Derved blev indvindingsrettighederne yderligere begrænset. Fabriksanlægget er fortsat fungerende, og i dag hentes flinten i Grønsund.

1 Fabriksbygningen ligger stor og mægtig på den lave pynt. Vinduer og porte er svenskrøde, og det giver, sammen med de malede bogstaver "Daneflint", den grove bygning et vist forsonende skær over sig.

23. Byområdet Damme/Askeby

Landskab: Ager, bakkeland og overdrev
Tema: Bosætning, industri/håndværk
Tid: 1880 – i dag

Damme og Askeby er to næsten sammenhængende bebyggelser, men hver med sin landsbykerne. De er forbundet af et tredje led, nemlig oplandsbyens nyere huse. Denne tredeling markeres af hvert sit vartegn: i syd ved Damme, Kokseby Mølle – i nord af Askeby Mølle (undermølle), samt midtvejs af mejeriet, som udgør vartegnet for oplandsbyen og andels-tiden, de første årtier af det 20. århundrede. Denne udviklingshistorie fortælles i dette kulturmiljø.

Bebyggelserne har forskellig karakter – selv om det til en vis grad sløres af villaerne, der er kommet til siden. Men det er væsentligt at bevare disse særlige karaktertræk for hver enkelt lokalitet. Damme er den tætte landsby med slynget gade og gadekær samt landsbygadehuse omkring Hjørnet – foruden lave længer i Klemmen og her og der store bygninger som plejehjemmet, saftstationen og teaterbygningen. Kroen ligger lidt for sig selv, på vej ud af byen, hvor der også er udsigt til møllen og Fanefjord Kirke langt ude i sydvest.

Den nordlige del af Damme ligger på den anden side af Fanefjordgade og er et lavere liggende område med snoet landsbygade mellem lave huse. Længst i nord ligger nogle velbevarede gårde, og der er kig til markerne mellem husene. Askeby er mere åben med en landlig karakter og flere store gårde og landsbyhuse langs vejen. Her er ligeledes gadekær og kig til Præstebjerg, en såkaldt hatbakke. Oplandsbyens huse indgår også i kulturmiljøets bærende værdier. Langs Fanefjordgade ligger villaer med store butiksruder, bygninger fra andels- og foreningstiden i

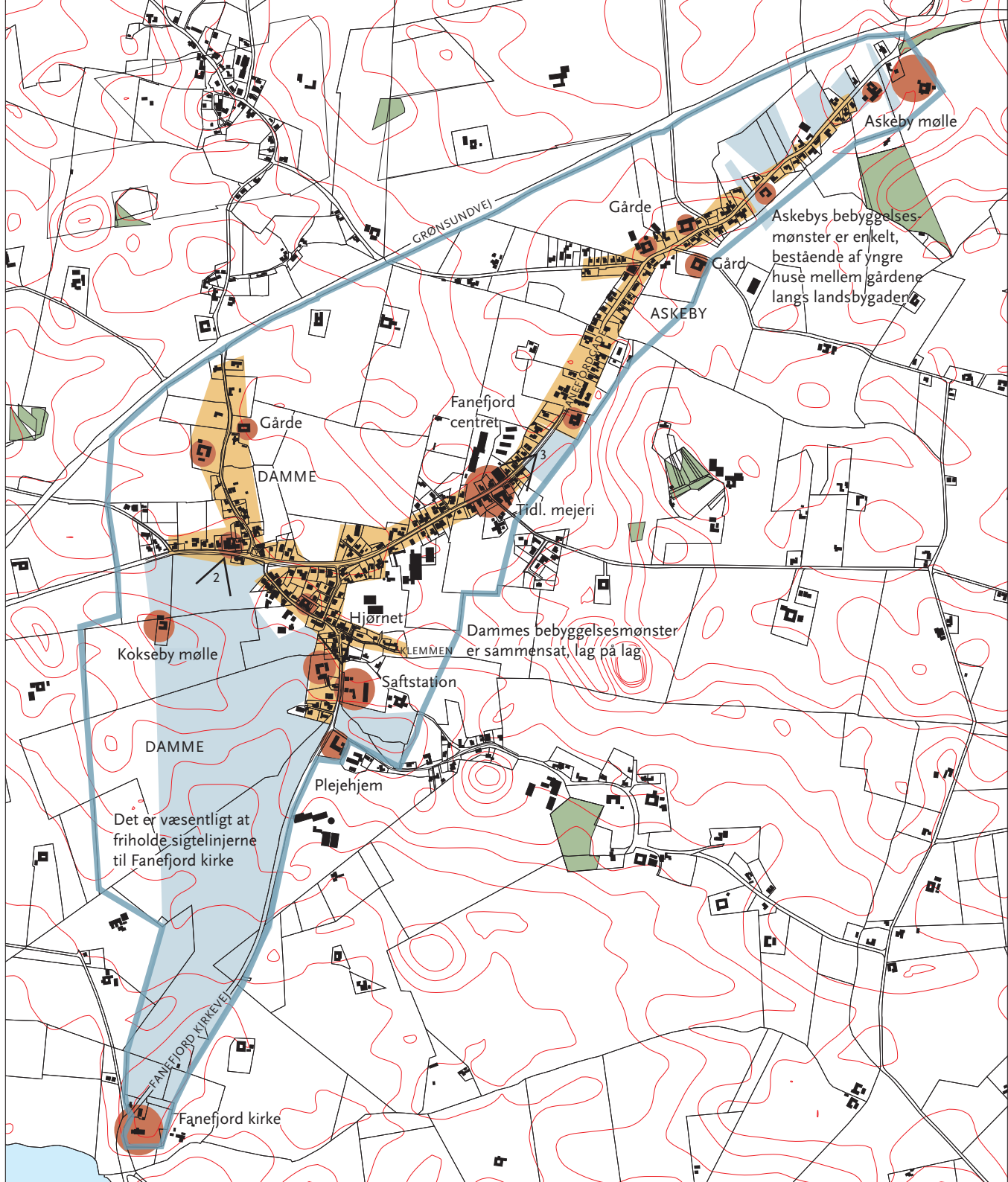

Damme og Askeby var to særskilte landsbyer i sidste halvdel af 1800-tallet. Damme strakte sig på dette tidspunkt mod syd, via Kokseby til Volle-
rup, og mod nord, Tostenæs. Andelstidens bygninger, mejeriet og brugsen, og den efterfølgende oplandsby var endnu ikke blevet bindeledet mellem Damme og Askeby. Høje målebordsblade, 1842-1899.

det 20. århundredes begyndelse, fx brugs og mejeri, samt småindustri og værksteder. Uden på gadebebyggelsen kommer et yngre lag, som rummer nyere institutioner og bebyggelse fra 1960'erne med bank, skole, boldbaner og parcelhuse. Ved sideveje til Fanefjordgade og mellem husene kigger man gennem lagene.

1 Strædet, Klemmen, mødes med landsbygaden, og en lille pladsdannelse opstår i Y-krydset. Det afskårne hjørne på bygningen overfor korresponderer fint til den lille rumdannelse.

Askebys bebyggelsesmønster er enkelt, bestående af yngre huse mellem gårdene langs landsbygaden

Dammes bebyggelsesmønster er sammensat, lag på lag

Det er væsentligt at friholde sigtelinjerne til Fanebjerg kirke

2

3

Enkelthuse i pyntelig provinsbyarkitektur fra det 20. århundredes begyndelse – og lidt senere murer-mesterhuse – danner samlende element for de forskellige dele og passer smukt ind i helheden. Mange huse er ændrede, men flere har bevaret de originale bygningselementer som døre og vinduer, skorstene, gesimser, vindskeder i træ, og de understøtter kulturmiljøet på bedste vis. Flere steder fortæller store butiksruder – blandede eller med ny anvendelse – om en tid, hvor butikkerne lå tættere end i dag. Disse spor er også vigtige elementer i kulturmiljøet.

Gadeforløbets svungne og forgrenede karakter gennem Damme/Askeby står i stærk kontrast til den stringente, øst-vestgående omfartsvej, Grønsundvej, som Damme-Askeby ligger højt over i det kuperede landskab. Når man færdes på Fanefjordgade – i hele dens udstrækning – ses og mærkes det, at gaden ligger højt i et skrånende landskab, som falder ned mod alle retninger. Måske mest storladent ned mod Fanefjord med kirken.

Damme/Askeby undergik i løbet af 1970'erne den samme forvandling som andre landsbyer. Antallet af landmænd faldt, og tilknytningen til landsbyen fortonede sig. I stedet søgte landmændene mod Stege og byer på Sjælland. Selv om butikkerne i landsbyen lukkede, og værksteder blev nedlagt, blev bygningerne stående. Enkelte servicefag formåede at tilpasse sig – som fx sparekassen og autoværkstedet, Fanefjordgade 48, der tidligere var smedje. Teaterbygningen Fanefjord istandsatte og genanvendte nogle af de tomme bygninger og indrette institution for sent udviklede. Projektet var et af de første byfornyelsesprojekter i landsbyregi og blev et kulturelt vendepunkt for Hjørnet i Damme.

Modsat side: Byområdet Damme/Askeby 1:16.000

2 I hver ende af tvillingebyen er – eller rettere var – en mølle. Fra Damme kro er der udsigt til Kokseby mølle, som står bedst bevaret, mens der kun er undermøllen tilbage i Askeby.

Damme engang i 1930'erne. Husene ligger tæt på vejen, uden forhaver, langs den snoede landsbygade, der endnu ikke er asfalteret.

3 Området ved brugsen og mejeriet opleves som Fanefjordgades "centrum" og markeres flot af skorstenen. Mejeriet benyttes i dag til genbrugshandel. Bygningen er noget forsømt og dette præger helhedsoplevelsen af stedet.

24. Bogø Hovedgade

Landskab: Kyst og nor

Tema: Fiskeri, søfart, færgesteder og broer

Tid: 1660 – 1790 og 1880 – i dag

Bogøs tilknytning til søfarten afspejler sig tydeligt i Bogø By. Byen ligger på øens højeste sted, en nord-sydgående højderyg på den østlige del. Hovedgaden følger højderyggen retning, og kulturmiljøet udgøres af denne gade. Gaden kan ses som en slags tidslinje, og den forbinder Gammelby, hvor kirken ligger højt i nord, med havnen nede ved kysten i syd – via først den del, der kaldes Bogø By og siden Nyby, efter møllen. Især disse bydele rummer oplandsbyens funktioner som forretninger, skole og bank. Ind imellem det nye og det gamle ligger huse, der fortæller om byens søfartshistorie: statelige kaptajnsvillaer og mindre skipperhuse – nogle med skibsnavne på facaderne – og ikke mindst den ærværdige Navigationsskole. Kaptajnsvillaerne er typisk grundmurede huse fra omkring sidste århundredeskifte med fine pudsdetaljer på gavle og facader samt store karnapper og gavlkviste mod gaden. De mange detaljer tilskrives

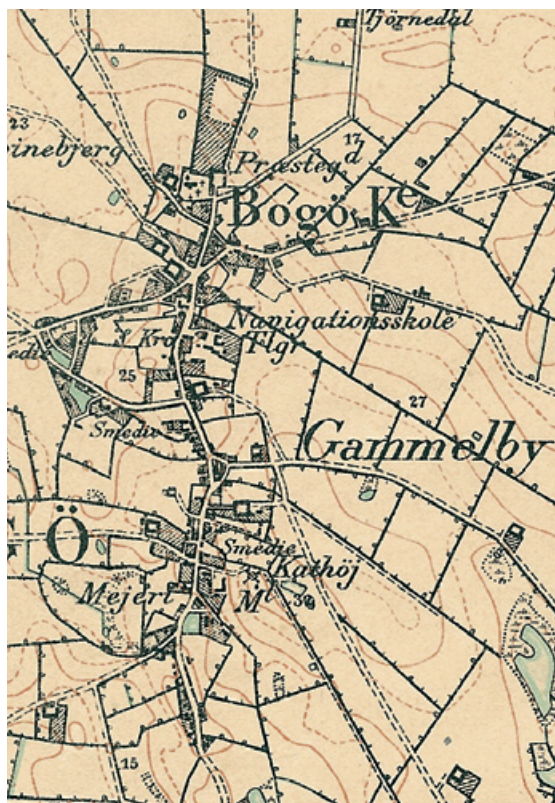
1 Bogø Havn med Stubbekøbing Havn overfor. En lille færge sejler om sommeren mellem de to havne.

Bogø Hovedgade 1:16.000

forbindelsen til søen: kaptajnerne ville have udsyn og pondus, også når de gik i land. Øens tilknytning til søfarten tog sin begyndelse, da kongen i 1696 fritog møn- og bogøboerne for nogle af deres pligter mod, at man lod sønner oplære til sømænd.

I landskabet omkring den gamle by kan stjerneinddelingen af markerne stadig ses som levende hegn og hjulspor, der følger skellene. Hjulspor og veje bliver til gader, der fører op til hovedgaden. Her ligger husene højt over sidegadernes lave bebyggelse.

Den nordlige del af Bogø by, Gammelby, 1888. Møllen på kortet er nedrevet.

Træer og beplantning lukker sig om bebyggelsen, der sammen med det forgrenede gadenet giver denne ældste bydel en sluttet karakter. Først ved møllen – som engang lå på en bakketop udenfor byen – får bebyggelsen en mere åben og luftig karakter med kig til landskabet og udsigt til vandet. Dette er den yngre by, der kom til i begyndelsen af 1900-tallet. Herfra er der udsigt til Stubbekøbing, som i ældre tider var den by, man tog til, når der skulle handles større ind. Først i 1689 blev øen lagt til Møns Amt, ellers var tilknytningen til Falster.

2 Kaptajnsvilla med karnap i Gammelby. Præstegården afrunder landsbygaden i nord.

3 Efter landsbygaden har snoet sig gennem Gammelbys husrækker og gået under de høje trækroner ved kostskolen, åbnes der op ved møllen. Derefter går vejen videre gennem Nyby.

Går man en tur gennem hovedgaden, danner præstegården slutpunkt for et kig op ad gaden. Foran præstegården er en plads med to flotte træer og udsigt til farvandet i nord. Kirken er fra 1200-tallet, og bag kirkegårdsmuren ligger kirkegården med de mange sømandsgrave. Længere nede ad hovedgaden ligger et lille sprøjtehus med et kort over øen – tegnet på den turkise gavlfarve – og et af byens to gadekæber. En anden del af byens historie fletter sig ind mellem gadens bindingsværkshuse og gårde: forsamlingshus, kro, bank, brugs, avisredaktion og de øvrige funktioner, fx el-værk og kostskole. Alt sammen er vidnesbyrd om en aktiv oplands- og skoleby i det 20. århundredes begyndelse. En særlig stemning er der ved kostskolen, hvor de høje træer mellem de herregårdslignende bygninger lukker sig om gaden. Havnen består af små fiskerhytter og huse samt opkørselsrampen til færgeoverfarten til Stubbekøbing. Forbindelsen til Falster er der skam endnu.

25. Lindholm Forsøgsstation

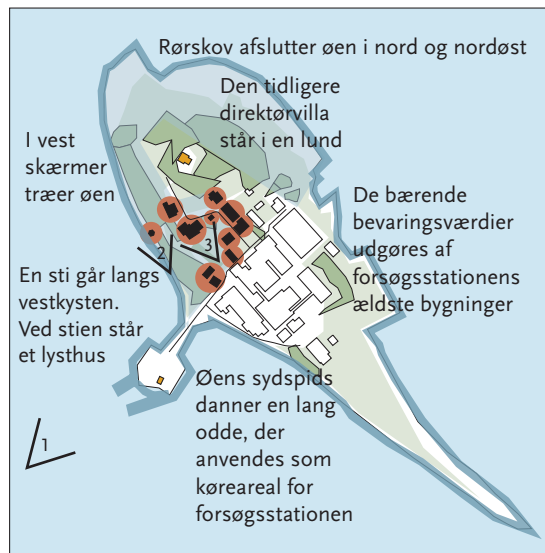
Landskab: Kyst og nor

Tema: Undervisning og kultur

Tid: 1880 – i dag

I klart vejr ses Lindholms hvide bygninger og høje skorsten tydeligt ude i Stege Bugt. Man skal med færge fra Kalvehave for at komme derud, men kun ansatte på Lindholm har adgang til øen. Siden 1926 har Lindholm huset Statens Veterinære Forsøgsstation. Dengang hærgede voldsomme udbrud af mund- og klovsyge landets husdyrbesætninger. For at undgå smitte ved forsøg lagde man forsøgsstationen på en ø. Først i 1966 opdagede man, at mund- og klovsyge er luftbåret. Dette havde stor betydning for hindring af smitte. I dag udgør forskningsstationen Afdelingen for Virologi ved Danmarks Fødevarerforskningscenter og har ca. 80 medarbejdere. Tre personer bor på øen.

4 Bogø Kostskole, Bogø Hovedgade 57, er opført i 1887 i en borginspireret, historicistisk stil.

Lindholm Forsøgsstation 1:8.000

1 Når man kommer ad landevejen langs nordkysten af Vestmøn, fanges blikket af bygningerne, der skinner hvidt på den lille grønne ø, Lindholm, ude i Stege Bugt.

Når man ankommer fra anløbsbroen er det store asfaltarealer med tipvognsskinner og høje industribygninger, der dominerer billedet. Lindholm består af 43 ret forskellige bygninger, men især nogle lyse, murede henholdsvis træbeklædte huse har interesse. De er – eller har været – værksteder, boliger og overnatningssteder for bådførere og vagtpersonale. Et tidligere sommerhus bruges nu til administrative formål. Husene ligger i en stemningsfuld have med gamle frugttræer. Dele af haven er tidligere køkkenhave, og en tilplantet frugtkælder skyder sig som

en høj bule op af plænen. Øens randbeplantning og dige udgør værdifulde, landskabelige elementer og skærmer huse og haver mod bugtens vind og vejr, så nærheden til kysten kun fornemmes. Den store udsigt venter, når man bevæger sig gennem beplantningen ud på stien på diget, langs kysten. Her står et lille, ottekantet lysthus – ikke større end det bord med bænke, som huset rummer. Denne ældste del udgør kulturmiljøets bærende bevaringsværdier og bør bevares som en helhed.

2 Langs vestkysten af øen går en sti, og her står et lille lysthus.

3 Træer og bygninger understøtter hinanden på bedste vis og fine rumligheder opstår mellem husene. I haven ligger en villa, bygget som sommerhus for en tidligere ejer, og her er i dag informationshus – og "posthus".

Bygningskultur og arkitektur

Arkitektoniske kvaliteter

De bebyggede strukturer er byarkitektoniske forhold, som ikke hæfter sig ved den enkelte bygning, men ved det mønster, som fx husrækken, kirken eller torvet danner med hinanden. Denne måde at anske bebyggelsen på opdeles i tre kategorier og kan sammenlignes med et kameras zoom:

De dominerende bygninger og træk er fx kirker, siloer, volden i Stege, nettet af hovedvejsbyer henover øen – de store helheder.

Bebyggelsesmønstrene er de særligt karakterfulde mønstre i bebyggelsen, fx de lange, smalle matrikler i Stege, eller landsbyer med gårde omkring et åbent rum, fortet, som fx Mandemarke.

De vigtige elementer i bebyggelsen er "luppen": et torv, en gade, en husrække, en akse, osv.

Dronning Alexandrines bro er en klassisk buebro med buer både over og under vejbanen. Broen blev indviet i 1943.

I det følgende tages udgangspunkt i disse kategorier, og her beskrives i kort og tekst et udpluk af det, der bør fremhæves i både by og på land i Møn Kommune.

Infrastrukturen

Det overordnede vejnet udgør et dominerende træk, som samler hele kommunen. Hovedvejene har forbindelse til motorvejen via Bogø og Farø, og broerne ses tydeligt i den vestligste del af kommunen. Dronning Alexandrines bro, der forbinder Møn til Sjælland, dukker tilsvarende op i horisonten, når man færdes på Vestmøn og Nyord. Den øst-vestgående tværforbindelse, hovedvejen fra Farø til Klinten, er den primære vejforbindelse i kommunen. En hovedfærdselsåre, der opdeler øen i "nord for" og "syd for".

Byen set fra vandet

Vandet er det store, dominerende træk, som former Stege. Stege Bugt har karakter af et større farvand, mens Noret i højere grad opleves som en stor sø, hvor man ubesværet kan se over til den anden side. Samme forhold gør sig gældende, når man fra Noret ser den anden vej, med flot udsyn til byens "skyline".

Storebro deler havnen i to ret forskellige afsnit: i syd en praktisk betonet side med rutebilholdeplads, supermarked og – som eneste havnerelaterede virksomhed – det lille værft. I nord en rekreativ side: først en pladsdannelse med parkering og promenade. Dernæst nogle grønne arealer på opfyld med lystbådehavnen liggende udenpå som en knopskydning, meget synlig i havneindløbet. Herefter genoptages promenaden, og den oprindelige kystlinje genfindes med cabarethotel og hospital på landsiden overfor.

Fra Storebro ser man Storegades udmunding, hvor husene står med pynteligt hvidmalede gesimser og bånd. På Lendemarke-siden ligger træhytter til fiskere og sejlere, men havnekarakteren brydes af de kasseformede supermarkeder bagved i alt for stor og unuanceret skala. Som altdominerende baggrund står Sukkerfabrikkens vældige bygninger, siloer og skorstene.

Stege og kirken

Ved ankomsten til Stege ligger kirken massiv og stor over byen. I sit udtryk er den enkel med præcise former og striber af kridtsten, og enkelheden sammen med størrelsen giver oplevelsen af, at den er skabt i en større skala end de omkringliggende, pyntelige købstadshuse. Flere steder danner kirken fixpunkt for kigget: ved Store Kirkestræde, Langgade og Torvet. Kirken er en udpræget bykirke, pakket ind i tæt bebyggelse, næsten hele vejen rundt.

Storegade

Storegade er ryggraden i bykernens gadenet. Egentlig blot en gade, der udvider sig, når der er behov: ved broen som en tragt, der suger folk op i gaden – ved

De bebyggede
strukturer i Steges
middelalderlige
bykerne 1:8.000

Torvet, hvor der skulle være plads til lidt mere, som en trekantform – og til sidst ved Gåsetorvet, hvor der skiftes retning, snører gaden sig sammen og går forbi Empiregårdens smukke bygning mod Mølleporten. Torvet er et vigtigt element på vejen. Pavillonen i glas spejler Torvets fine huse: den lange, gule Kammerrådgård med portal og den hvide, sta-

1 Storegade drejer let nordover, op mod Torvet, og husfacaderne afrunder gadebilledet.

2 Den statelige, tidligere bankbygning, ved siden af politigården i det gamle rådhus fra 1854.

Fra sydsiden af Noret stikker kirketårn, skorstenene og siloer op af Steges bebyggelse og danner fixpunkter for blikket. Vandspejlet udgør en smuk forgrund for byen, som domineres af røde tegltage i farvekontrast til voldens frodige beplantning.

telige bankbygning, politigården i det gamle rådhus og overfor, apoteket. Fra hovedgaden er der hyppigt kig ind i baggårde – og igennem, til Noret. Vandet bliver igen nærværende, og byen bliver luftig.

Gader, stræder og matrikler

Bykernens gadenet består af næsten sammenhængende facaderækker. Til gengæld er hver enkelt facade kort, fordi bebyggelsesmønstret er opbygget af lange, smalle matrikler, der rækker ned mod kysten. Nørresti, som i dag deler de lange matrikler, blev først anlagt i 1843, fordi kystlinjen havde flyttet sig på grund af bl.a. opfyld. Egentligt et brud med den middelalderlige grundstruktur, men tilpasset

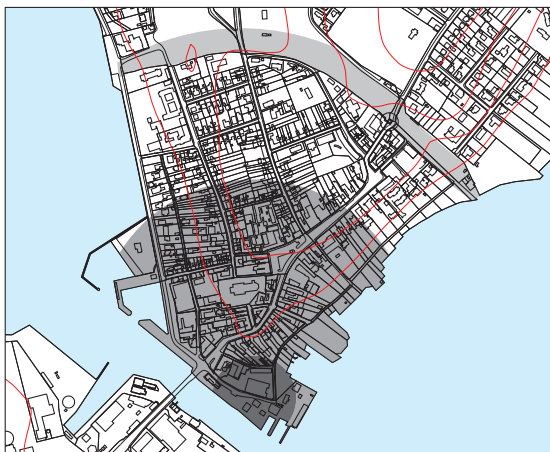
3 Volden var den fysiske afgrænsning af Stege købstad. Adgang til byen gik gennem de tre byporte, hvoraf Mølleporten står endnu.

tidens behov. Disse stræder og stier er spændende smutveje på tværs af de store gader. Husrækkerne mister deres faste greb om gaden midtvejs på Langgade, Rådhusgade og Møllebrøndstræde. Bebyggelsen skifter til fritliggende villaer, sygehus, m.v. Denne “løsagtighed” holdes til gengæld på plads af volden – især i Møllebrøndstræde, hvor volden på størstedelen af gaden kun levner plads til huse på den ene side.

De nyere kvarterer

Velhaverkvarterer opstod indenfor volden fra 1880'erne ved anlæggelsen af vejene Hagesvej og Sofievej mellem Langgade og Rådhusgade. I begyndelsen af 1900-tallet blev byen udvidet med “Storegades forlængelse” øst for volden, på vejen mod Klinton. Her opførte bygmestre villaer til direktører og håndværksmestre – og til sig selv. De flotte huse og den fuldvoksne beplantning giver området et fornemt indtryk. Når man nu var ude over volden, blev der fortsat. Fra Langgade skuer man henover det grønne voldareal og har frit udsyn til villakvarterer fra det 20. århundredes begyndelse. Bebyggelsesmønstrene er regelmæssige og planlagte. Her er det ikke en kirke, men fjernvarmeværkets skorsten, der danner dominerende fixpunkt. Ud til volden er det Falcks bygning med original skiltning, som tiltrækker sig opmærksomhed.

Langelinie blev anlagt i 1930'erne – som navnet antyder, parallelt med kysten. Her byggede man tidstypiske modernistiske villaer og bungalows – og i 1940'erne enkelte etageejendomme. Langs Stege Bugt blev der i 1970'erne opført en blanding af parcelhuse og villaer, heriblandt villakvarteret Søvnaget. 1980'erne blev kvarteret ved Engvej, ned mod Noret, udbygget med arkitekttegnede huse og typehusvillaer. Her var indtil da kun sparsom bebyggelse bestående af enkelte gamle fiskerhuse.

Stige 1:16.000. Diagrammet over Steges byudvikling viser den første bydannelse omkring Stegeborg og kirken fra 1200-tallet. I 1400-tallet kommer volden til i den ydre omkreds af byen, og byen holder sig inden for den til helt op omkring århundredskiftet.

Lendemarke

Bebyggelsesmønstret i Lendemarke er sammensat: regelrette gader med husrækker veksler med mere selvgroede kvarterer. Dermed afspejles Lendemarkes udvikling fra 1880'erne fra at være en landsby med seks gårde, smedje og mølle samt nogle huse langs hovedgaden til udvidelser med boligområder for ansatte på Sukkerfabrikken. Særligt Nygade og Fabriksgade skal fremhæves med dobbelthu-

De små villaer i kvartererne omkring Sukkerfabrikken har typisk frontkvist mod gaden som her på Enighedsvej.

se i fast bebyggelsesmønster – og Nygade med Sukkerfabrikken som et vældigt fixpunkt for kigget op ad gaden. Sukkerfabrikken er det altdominerende element i bydelen: et stort massiv af høje rødstensbygninger og grå, runde siloer, der ydermere har givet byen dens grønne område: jordbassinerne, der afrunder Lendemarke i nord. Hovedgaden er en kort husrække i en etage med tage i længderetningen. Her er ingen høje træer, men nogle butikker – de fleste dog lukkede – og dette giver en vis grad af (lands-) bymæssighed.

Arkitektoniske kvaliteter på landet

De dominerende bygninger i landsbyerne er ofte huse med funktioner, der knytter sig til landsbyfællesskabet. Nogle af præstegårdene og forsamlingshusene har således ganske fremtrædende beliggenhed, fx præstegården i Magleby og forsamlingshusene i Hjertebjerg og Borre. Men frem for alt dominerer kirkerne i landsbyerne. To kirker har endvidere en særlig beliggenhed i landskabet og dukker op igen og igen: Elmelunde kirke og Fanefjord kirke. Begge kirker har topografien med sig: de ligger højt og er samtidig hvide, så de lyser godt op. De har været brugt til landkending af søens folk – også Elmelunde, midt inde på øen!

Virksomhederne – kroer, mejerier og andre produktionsbygninger – danner andre arkitektoniske holdepunkter i landområdet. Fx det tidligere mejeri, Rødeled, ved Udby, som runder byen af. Og ikke mindst siloerne, fx i Holme ved Borre, som udgør et lokalt landemærke sammen med kirken i det flade sømoselandskab. På samme vis ligger møllerne markant i eller udenfor landsbyerne, som fx Kokseby mølle, syd for Damme. De gamle møller står enkeltvis i modsætning til nutidens vindmøl-

ler, der står høje og mægtige, og oftest i grupper. Nogle store gårde markerer sig, når man færdes på øen – enten pga. terrænen, størrelse eller måske deres arkitektoniske pondus, som fx ved Landsled. Også herregårdene manifesterer sig i landskabet, men ikke nødvendigvis i kraft af selve bygningerne. Lange alléer leder måske opmærksomheden mod målet, som det er tilfældet med Klintholm og Nordfelt. Også fyrene stikker op – men primært er de vendt mod havet. Fyret på Bogø er mere en kasse end et tårn, men de kække signalfarver, rød og hvid, fanger blikket, ved ankomsten til øen. Møn Fyr er, set fra land, ikke særlig markant, men fra søsiden stikker fyrtårnet godt op over fyrmesterboligen. Overordnet set er det vigtigt – både i fysisk og kulturhistorisk forstand, at de markante bygninger friholdes og kan ses i landskabet.

Hovedvejsbyerne

Hovedvejen er det dominerende træk, der binder øen sammen. Mange af de store landsbyer ligger ved hovedvejen, fx Damsholte og Borre. De fleste er også kirkebyer, hvilket vidner om, at i hvert fald dele af denne rute henover Møn er meget gammel. I Magleby er by og hovedvej i nogenlunde balance. Gårde og huse ligger højt, med haverne kantet af

stakitter på høje sokler langs gaden. Midtvejs åbnes landsbygaden op, og rummet byder på kig til præstegård og kirke. I Keldby ligger de lave husrækker helt ud til vejen på den første del og holder farten nede. Også her gaderummet op midtvejs med et grønt areal og parkering under præstegårdshavens høje træer. Andre landsbyer er mere uheldigt påvirket af den gennemkørende hovedvej, fx Elmelunde. Her skæres den gamle landsbykerne i nord helt fra den øvrige bydannelse i syd. Langs Kirkebakken, som var den gamle vej til Klinten, står husrækken nu noget alene – bilerne kører ad den nye vej.

I Askeby/Damme går hovedvejen ikke længere igennem, men udenom. Det kan være en af årsagerne til det henslumrede forretningsliv, der ikke længere nyder godt af de forbipasserende som i oplandsbyen storhedsdage i 1900-tallets første halvdel og midte. Byområdet er egentlig to landsbyer samlet af et fælles hovedstrøg, med en mølle i hver ende og det nedlagte mejeri midtvejs.

Landsbyer langs de større landeveje

En kæde af mindre landsbyer ligger langs den gamle landevej på det smalle stykke mellem Stege Nor og Hjelm Bugt: Bissinge, Tøvelde med flere.

1 I Magleby danner det brede tårn fixpunkt for vejen. Oprindeligt var tårnet to tvillingetårne, som siden er blevet sammenmurert. Gården ligger højt, med sokkel under stakitterne ud mod gaden.

Magleby 1:8.000. De grå højdekurver viser, hvorledes terrænen stiger op gennem gaden mod Høje Møn i øst.

Bebyggelserne ligger med forskellig afstand til Noret, og terrænet er ganske levende og forskelligartet. Svensmarke er den by på strækningen, der nyder mest fordel af den nære beliggenhed til vandet. Korte ophold i rækken af bindingsværkshuse sikrer hyppige kig til vandet og et gadebillede med styrke og samling. Den østlige del af Søndre Landevej går gennem de små landsbyer Råbymagle og Busene. Råbymagle er blot en samling gårde langs landsbygaden, og et par stykker af dem er af typen med de for Møn så karakteristiske, lange stuehuse. Midt i byen ligger smedjen. Busene er præget af det kuperede landskab, som de små landsbyhuse og gårde følger sig ind i.

Vestmøn gemmer på et nord-sydgående vejforløb, som udgår fra Vollerup, hvor landsbygaden slynger sig omkring den frodige præstegårdshave og går videre gennem en flot træække mod Kokseby/Damme. Her danner et Y-kryds plads, og bygningen Hjørnet runder det lille byrum af. Vejen stiger, og der er kig til mølle og kro. Hovedvejen krydses, og turen går ned over det mosefyldte terræn med husmandssteder – store gårde er her få af – og gennem Tostenæs med savværket midtvejs i gaden.

Kig nedad landsbygaden i Koster med de tilbagetrukne gårde i højre side af billedet.

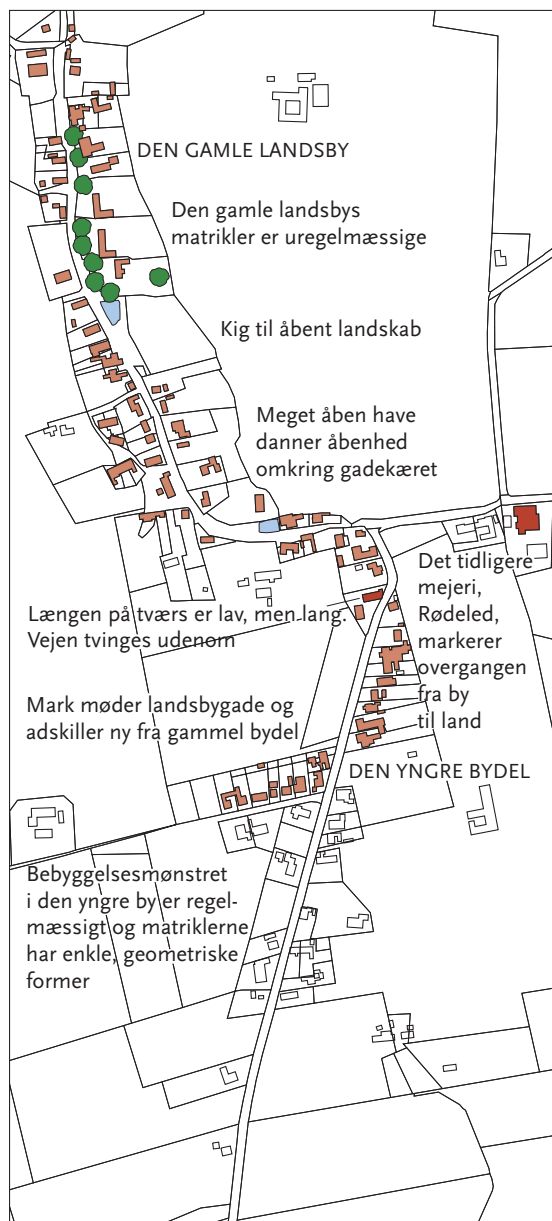
Man fortsætter gennem det kuperede landskab med drænedede søer og Klekkende Høj, videre til Sprove/Røddinge, som ligger højt over Kostervig. Vejen går langs et højt dige, der holder vandet væk fra Kostervigs lave, drænedede marker. Turen slutter i Koster, hvor de store gårde ligger efter et regelmæssigt mønster, tæt og på linje, tilbagetrukket i forhold til landsbygaden. Kigget ned ad gaden afsluttes af en vinkelbygget gård med en frontkvist i tagets skæring. Men da er hovedlandevejen passeret.

Landsbyer nord for Klintevej

Spejlsby, Pollerup, Stubberup og Ullemarke ligger i området mellem Klintevejen og nordkysten, og de udgør alle mindre samlinger af huse og gårde omkring landsbygaden. Forledet Spejls stammer fra ordet "spedalsk" efter det sygekloster, der engang lå der. I dag er det en samling store gårde under høje træer, som udgør den lille bebyggelse. Udby er til gengæld en stor landsby i området – nærmest delt i to: en yngre del i syd og en ældre i nord. I nord ligger flere velbevarede huse og gårde bag flotte vejtræer langs landsbygaden. Byen har to gadekær, og midtvejs ligger købmand og dansested – og lidt udenfor et nedlagt mejeri, Rødeled.

I Svensmarke danner husene en fast række, langs vandet. Flere steder giver smalle slipper mellem husene, porte og haver kig til Noret.

Udby 1:8.000

Fortelandsbyer

Nogle landsbyer kendetegnes af rum midt i landsbyen, kaldet fortjen (fælleden). Gode eksempler på fortelandsbyer er særligt Sømarke og Mandemarke, samt Store Lind. De ligger alle som en sluttet samling af huse og gårde omkring et åbent markestykke, fortjen. Ikke helt så tydeligt fremstår Hårbølle, der har et samlingspunkt ved butikken i vejgafelen i vest, under et stort træ. Dette sted er højre "ben" i det trekantede vejforløb, som landsbygaden danner. I trekantens midte ligger et areal, fortjen, og på denne fællesjord lå fattiggården, der ligeledes var et fælles samfundsanliggende. Også i Ålebæk findes en mindre pladsdannelse i en vejgaffel, med træer på "øen" i midten, mellem de to veje og et smukt stuehus som baggrund. Her er også fine kig ud af byen til kirke, kornsilo og mejeri i Borre og Holme.

Udstykninger i det åbne land

Øst for Stege ligger en samling hvide, mindre gårde, Nyvang, der består af statshusmandsbrug fra 1920'erne. De ensartede ejendomme blev udlagt på provstegårdsjorden udenfor byen, og hvert brug bestod af et mindre stuehus og længer, bygget efter forenin-

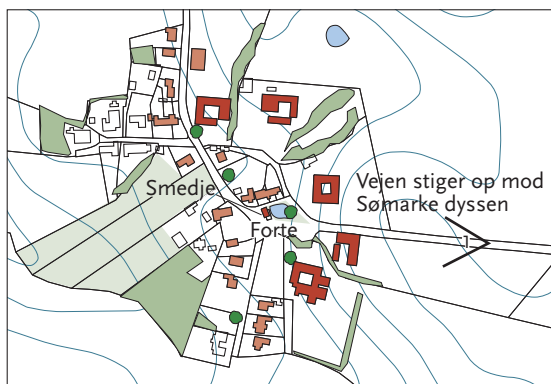

Nyvang er en udstykning med statshusmandsbrug fra 1920'erne.

gen Bedre Byggeskiks anvisninger. Til ejendommen hørte et jordtilliggende på ca. 8 ha. – nok til en familie. Stuehuset og udlængerne omkring gårdrummet på Provstegårdsvej 4 står næsten som ved opførelsen, mens mange af de øvrige steder er meget ombyggede. Øst for Klintholm Havn, parallelt med kysten, markerer vejen sig flot med træer, der står som lodrette markeringer i det åbne landskab. Vejføringen er med til at tydeliggøre mønstret af blokudskiftede gårde fra Mandemarke. Gårdene er oftest firlængede og ganske velbevarede. De gamle ejerlavsrelationer mellem landsby, jorder, enge og græsningshaver afsløres i dag i betegnelserne, selv om lokaliteterne kan ligge fjernt fra hinanden: Vollerup med Vollerup Græsgange ved fjorden, Store Damme og Lille Damme med Dammehave ved kysten, Askeby med Askeby Sø nordfor og Hårbølle med Hårbølle Hestehave ved Hårbøllebro ved sydvestkysten. Også terrænet afspejles i navnene, fx Hjelm, der ligger på en lille bakke i landskabet, jf. hatbakke.

Kystbyer

Sommerhusområdet ved Hårbølle Havn viser udviklingen for en kystnær strækning med en lille havn

Sømarke 1:8.000. De grå højdekurver viser, hvordan landsbyen nærmest er puttet ind i terrænet.

Hårbølle Havn er en mindre havn, men har både skibsprovianthandel, røde fiskerhytter og fiskekuttere.

og industri. Kysten er gradvist bebygget med sommerhuse og tilføjet en lystbådehavn. Flere generationers brug af kysten afspejles i bygningsmassen. Længere mod øst ligger Råbylille Strand med enkelte landarbejderhuse og gårde mellem de mange sommerhuse. Klintholm Havn er Møns største havneby, og havnekarakteren er bevaret. Pakhuset rejser sig mellem havnegadens lavere facader med blandt andet toldbod og brugs. Overfor ligger auktionshal langs kajen, og små fiskerhuse danner en "landsby" ved siden af. Dette havnemiljø er attraktionen, selvom stedet også er udbygget med en kaj med turisthotel og lystbådehavn – de to verdener er dog nogenlunde holdt hver for sig.

1 I Sømarke ligger smedje og gadekær i den åbne landsbymidte, der indrammes af bindingsværkshuse og gårde.

Bogø 1:16.000

Øerne

På øerne Nyord og Bogø ligger byerne med samme navn. Begge byer udgør rumligt set veldefinerede bebyggelser. Nyord By er en sluttet, udflyttet landsby med klare grænser udadtil og samlingspunkt ved havnen, som landsbyens gader søger ned mod. Jorder, by og havn udgør en velbevaret helhed.

Bogø udgør en langstrakt bebyggelse langs landsbygaden med oplandsbyens faciliteter som bank, brugs, kro, osv. Langs Bogøs kyst ligger et tidligere badehotel, en feriekoloni og inde i Østerskov en velbevaret skovpavillon overfor gravhøjen Hulehøj. Nordøst for dæmningen, i den fredfyldte Stillingebæks Bugt, ligger Skåningebro – en mindre havn med mole i den smukke vig. Forbindelsen mod Møn betones allerede på Bogø: Som optakt til dæmningen kantes vejen af allétræer.

Farø har ingen landsby, men er en samling gårde lagt på øens højeste, tørre sted. Øen er i dag ganske domineret af broen.

Hulehøj og Bogø skovpavillon danner makkerpar på hver side af skovvejen. Østerskov er ligesom Fanefjord Skov fælleseje opdelt i anpartersiden krongodssalget i 1769, hvor sognets bønder købte skoven af kongen.

Arkitektur og byggeskik

Som andre byer er også Stege blevet hærget af brande; rigtigt slemt gik det til i 1457. Brandene gjorde deres indhug i bygningsmassen, som jo oftest var bindingsværk og stråtag. I andre byer blev stråtag forbudt, men for Steges vedkommende nævner kilder kun, at der var kongelige betingelser forbundet med overgivelsen af Rødstensmark til byen. I de nye huse skulle bindingsværket være med brændte sten i stedet for lerklinede. Ikke alle indordnede sig dog. Flere steder i byen ligger husene med en afstand på omkring en meter. Dette er givet et brandhensyn, som samtidig lige levner mulighed for en låge og en smal passage om til gården, fx i den vestlige del af Storegade. Mønsteret er karakteristisk og lægger sig i forlængelse af byens øvrige bebyggelse med baggårde, stræder og passager på tværs af byen – og værd at bevare.

På ældre kort ser man, at der lå flere gavlhuse i byen, men fra 1736 og frem er det langhuse, der bliver bygget. I 1760 blev byens fordeling af facadelængder talt op. Facadelængden var målestok for vurdering: jo længere hus, des større skattefritagelse. Man inddelte i kategorier: 2-4 fag, 5-6 fag og 7 fag og derover. Stege havde mange af sidste kategori, og det havde ikke med velstand at gøre... En lignende skattefordel omfattede byggeri i to etager, men blev sjældnere udnyttet. Først senere, i 1850'erne, tager byggeriet i to etager til, men som en reel udvidelse af boligmassen.

Bindingsværk

I Stege er det de pudsede facader, der præger billedet. Nogle steder er der blot kalket over "stok og sten", som det er lokal – og sydsjællandsk – bygge-

Mølleporten er fra midten af 1400-tallet og bygget i sten, ligesom den gamle latin-skole i Provstestræde 2, der er Steges ældste, lidt mere almindelige hus.

Langgade 1, den tidligere præstegård. Bindingsværkets bindbjælker er med gennemstukne tappe, som er placeret et stykke nede på stolpen, så der dannes et større tagrum, et såkaldt styrterum.

Fra Storegade er der kig gennem porte til baggårde med fine brostensbelægninger. De istandsatte bag- og sidehuse rummer forretninger og spisesteder, her Luffes Gård i nr. 18.

Kammerrådgårdens pudsfacade og portal er fra 1773, men bag pudsen skjuler bindingsværket sig. Portalen ud mod torvet giver huset pondus i gadebilledet og fuldender illusionen om et stenhus.

Smukt istandsat, fredet gård på Nyord med overkalket tømmer og rejste gavle. Stuehuset er langt, kun en lille mellembygning kobler til længerne.

skik. Andre steder skjuler bindingsværk sig under pudsen, fx Kammerrådgården. Her er *styrterum*: bindbjælkerne, de øverste bjælker på tværs af huset, er placeret et stykke nede på stolpen i forhold til tagværket. På den måde bliver facaden højere: man vil jo ikke stå tilbage for stenhusene omkring. Bindingsværket er forholdsvis spinkelt på øerne, hvilket tyder på knaphed på tømmer, og som det også ses på Sydsjælland. Efter 1830 opførtes nye forhuse i Stege ikke længere i bindingsværk, og mange af de eksisterende huse fik facader og gavle udskiftet til murværk. Der er kun bevaret få facader i bindingsværk.

På landet følger byggeskikken også Sydsjællands skik med mange firlængede gårde i overkalket bindingsværk. På Møn ses de såkaldte parallelgårde, hvor længe og stuehus ligger adskilt, fx Kullegårdsvej 10 ved Keldbylille. Ved udskiftningen forsvandt denne gårdtype næsten i andre egne, hvor de blev flyttet ud eller udbygget til firlængede anlæg. Også i dag vil sådan en type være truet af sammenbygning. Et mønsk træk er derfor de meget lange stuehuse, men også småbygninger på gavle og langsider, ligesom de rejste gavle, der øverst er lukket med vandret bræddebeklædning. Stråttækningen er dog hyppigt med kvartvalm, hvor gavlene øverst er knækket ind mod rygningen, som er med kragetræer.

Murværk

I 1700-tallet er kun få bygninger murede, fx tugthuset/navigationsskolen i Langgade. Først omkring 1800 begynder man for alvor at anvende grundmur, fx i Hages Gård og Empiregården. Især i slutningen af 1800-tallet står muren blank efter inspiration fra tidens historicistiske strømninger, fx det gamle rådhus i Storegade. Gesimser, sålbænke, m.v., danner husets udsmykning, og er huset pudset, er disse

ofte med afvigende farve, fx hvid på gul puds som på Hages Gård og Vejerboden. Stenene kunne også danne mønster, som man ser på hjørnet af Lille Kirkestræde og Storegade. Her skal man løfte blikket til de kobberinddækkede kviste: de står som ridderhjelme øverst oppe. Et andet eksempel er Bogø by, hvor gavltrekanter med blændingsfelter og romanske buer er et motiv, der går igen i byens kaptejnvillaer.

Man kunne tro, at det lokale kridtmateriale blev anvendt i byggeriet, men det blev mest brugt til skrivekridt, da kridtet fra Møns Klint er en meget blød bjergart. "Kridt"sten, som man ser det anvendt på hjørnet af Møllebrøndsstræde, kom oftest fra Stevns.

Verandaer

På stuehusene er der flere steder bygget pyntelige verandaer med opsprossede ruder og fine hovedøre med svungen trappe til haven. Nogle af dem har lave tøndehvælvstage – især på Vestmøn ses denne type. Disse små udbygninger – ofte er de samtidige med hovedhuset – giver en lethed og charme, som let mistes, hvis vinduer skal skiftes, eller ydervægge og tag isoleres.

Porte, yderdøre og vinduer

I Stege finder man mange fine porte: revleporte med fyldingsinddelt eller flammeret (skråt opsatte brædder) beklædning. Andre er i smedjærn, så portene udgør elegante, halvtransparente adskillelser, hvor man kan se gården, måske Noret, igennem, fx porten til Luffes Gård eller til Storegade 70. Vinduerne er typisk dannebrogsvinduer eller torammede. Mange er dog desværre udskiftet, ligesom hoveddørene. Yngre vinduer, fra 1970'erne og frem, samt butiksvinduerne er ofte termoruder – så store at de "slår hul" i huset.

Empiregården fra 1813 er en af Steges første grundmurede bygninger.

Eksempel på en nydelig, lille veranda på Grønsundvej 282 i Damsholte. Vinduernes små ruder mellem smalle sprosser giver bygningen en spinkel og let karakter, som står i god kontrast til det murede hus. De to facadekarakterer fremhæver hinanden.

Port ind til Luffes Gård med fin og spinkel smedjærnslåge, der giver indblik til gården – også efter lukketid – men holder uønskede gæster ude.

Nybøllegård vest for Lendemarke, tegnet af arkitekten Gottlieb Bindesbøll i 1856, er en smuk eksponent for de historicistiske og nationalromantiske strømninger i tiden, som var inspireret af art nouveau fra kontinentet.

Møllebrøndstræde 16, Stege, tegnet af arkitekt Claudius Hansen i 1931, står i yderst velproportioneret nyklassicisme.

Villaen Davrehøj på Grønsundvej 33, tilskrives arkitekt Poul Henningsen, er et smukt eksempel på modernisme, også kaldet funktionalisme eller funkis.

Historicisme, nationalromantik og skønvirke I tiden fra sidst i 1800-tallet og lidt ind i 1900-tallet blandes stilarterne frejdigt: middelalderlige spidsbuer, blændingsfelter og kamtakker ses sammen med andre lån fra kirke- og herregårdsarkitekturen. Det gamle rådhus i Storegade, fra 1854 og tegnet af Bindesbøll, er eksponent for tiden. I samme periode tog andre udgangspunkt i det nationale håndværk og skævede til Schweiz. Man fokuserede på husenes tage med rejste kviste, udskårne skalke og bjælker under udhængene. Facaderne kunne have indslag af dekorativt bindingsværk. Flere af husene omkring Rådhusgade er i denne stil. Også på landet anvendtes stilen. Inspirationen kunne være hentet fra den store by, Stege. Eller fra udenbys arkitekter: Bindesbøll, som tegnede Rådhuset og Nybøllegård – og Fenger, der tegnede Sukkerfabrikken og Rødkilde Højskole.

Nyklassicisme og Foreningen Bedre Byggeskik Stilblending blev snart opfattet som stilforvirring og resulterede i behov for renselse. Klassicismen fik en renæssance i 1920'erne og gav inspiration til en hel bevægelse: Bedre Byggeskik, som gav tegnehjælp til nybyggere, især på landet. Flere af de yngre villæer lige udenfor volden er fine eksempler, ligesom statshusmandsbrugene i Nyvang. Det samme gælder Stege Posthus af arkitekt Kristoffer Varming og Storegade 54 af arkitekt Cosmus Bræstrup.

Modernisme

En næsten samtidig strømning er modernismen med asymmetriske facader, flade tage, store vinduer og enkle flader, eksemplificeret i Møns Banks bygning fra 1950. Det tidsmæssige sammenfald med nyklassicismen, i hvert fald i udspringet, afspejles i et også stilmæssigt sammenfald. Klassicismens brug af symmetri fortsættes i et modernistisk formsprog, fx Langelinie 4 og Stege Bio.

Bevaring og udvikling i Møn kommune

Med udgivelsen af Møn Kulturarvsatlas er der skabt et nyttigt overblik over et udvalg af Møn Kommunes bevaringsværdige kulturmiljøer, landskaber og enkeltbygninger. Det er følgegruppens håb, at den nye Vordingborg Kommune følger op på arbejdet med vedtagelse af en vision, strategi og handleplan for bevaring af kulturarven i kommunen. Følgegruppen har følgende anbefalinger:

Vision

Følgegruppens vision er, at kulturarvsatlasset bliver et væsentligt værktøj i den nye kommunes bestræbelser på at sikre de kulturhistoriske bevaringsværdier. Følgegruppen ser gerne, at Møn Kommunes kulturarv anvendes som et aktiv i den nye kommunes befolknings-, turisme- og erhvervs politik, for så vidt som dette kan forenes med bevaringshensynet. Der skal tages stilling til, hvordan bevaring af de 25 kulturmiljøer bedst kan sikres. Dette kan ske via bevarende lokalplaner og andre former for bevarende og beskyttende tiltag. Som det første skal der vedtages en prioriteret liste over udarbejdelse af relevante bevarende lokalplaner. Det er følgegruppens ønske, at lokalbefolkningen inddrages aktivt i arbejdet med at sikre de kulturhistoriske bevaringsværdier, blandt andet igennem de mange lokale foreninger og borgergrupper.

Kulturmiljøer og sårbarhed

Møn Kulturarvsatlas indeholder en beskrivelse af 25 væsentlige kulturhistoriske miljøer, som kræver særlig beskyttelse. Kortlægningen bør danne grundlag for beskyttelsen af disse kulturmiljøer og for plan- og byggemyndighedernes løbende forvaltning af

Bogø Fyr. Forsigtigt i anslaget, men alligevel et fyrtårn.

bygge- og anlægstilladelser. I forbindelse med revisionen af kommuneplanen bør oplysningerne i kulturarvsatlasset indarbejdes efter behov. De kulturhistoriske elementer, helheder, sammenhænge og strukturer i landskabet bør bevares og i nødvendigt omfang plejes. Tiltag som anlægsarbejder, herunder vandindvinding, vandløbsregulering, fjernelse af gamle skelmarkeringer og levende hegn, der ændrer kultursporenes tilstand, skal ske under hensyntagen til kulturmiljøerne.

Inden der iværksættes større bygge- og anlægsarbejder, skovrejsnings- og naturgenopretningsprojekter, skal der foretages en konkret kulturmiljøvurdering. De kortlagte kulturmiljøer bør, sammen med de fredede og bevaringsværdige bygninger og bymiljøer, optages i kommuneplanen med en angivelse af beskyttelseshensyn og anvendelsesmuligheder. Lokalplaner bør redegøre for, hvordan beskyttelseshensyn varetages. Bevaringsværdige landsbyer, havne og lignende komplekse kulturmiljøer bør sikres ved bevarende lokalplaner, der tager hensyn til traditionelle byggeformer og lokal byggeskik, opretholdelse af gamle planmønstre og af sammenhængen mellem kulturmiljø og landskab.

Købstaden

Stege er den centrale by i kommunen. Der skal lægges vægt på en fastholdelse af Stege som en købstad, hvor middelalderens træk bevares og styrkes. For eksempel er det vigtigt at bevare de gamle købmandsgårdes struktur ned mod Noret, gadernes forløb, samt bebyggelses- og matrikelstrukturen med de mange smalle, dybe grunde og dermed åbne ubebyggede arealer i karréernes midte.

Lokalplan 64 "Skilte og facadebestemmelserne for Storegade" skal erstattes af en ny lokalplan, der dækker hele Stege inden for volden således, at hele middelalderbyen sikres. I denne forbindelse skal der udarbejdes en forbedret farveskala for Stege. Den af kommunen udarbejdede designmanual skal revideres og om nødvendigt revideres, så den efterfølgende kan bruges – og håndhæves – konsekvent.

Det åbne land

Udover udarbejdelse af bevarende planlægning mv. for de kulturmiljøer, der ligger i det åbne land, skal der også udarbejdes lokalplaner for værdifulde landsbyer og bevarende planer for værdifulde landskaber og landskabstræk, f.eks. vejtræer. Desuden skal der ske en revision af afgrænsningen af landsbyer i forhold til det omgivende landskab. Der skal gennem oplysning skabes en forståelse for landsbyernes miljø, herunder afgrænsningen mellem haver og vej.

De landskaber, der i dag er udlagt i regionplanen som mest værdifulde, skal styrkes. Dette kan gøres ved at anvende de forskellige støtteordninger, der i dag er til omlægning af landbrugsdriften fx ved udlægning af våde enge, rejsning af skov og hegn m.m. I disse områder bør anlægsarbejder gennemføres med respekt for kulturmiljøet.

For at sikre at landskabets karakter med de spredte gårde bevares, skal det undersøges, om mulighederne for at benytte tidligere landsbrugsbygninger til andre formål, såsom beboelse, småerhverv og lignende, kan øges, hvis en sådan anvendelse kan forenes med bevaringshensynet.

Formidling

De mange gode tanker i kulturarvsatlasset skal udvides til Møns og den nye kommunes beboere og gæster. Dette gøres blandt andet ved at markedsføre atlasguiden overfor beboere og turister og udbrede kendskabet til internetversionen af kulturarvsatlasset samt al det opsamlede baggrundsmateriale.

Vi foreslår, at den nye kommune udgiver en generel pjecce omhandlende alle 25 udvalgte kulturmiljøer med kort, som introducerer Møn og omliggende øer som et kulturarvs-skatkammer. Desuden skal der udarbejdes pjecer om hvert enkelt af de 25 miljøer. Der lægges link ud til kulturarvsatlasset på relevante hjemmesider.

For at styrke god vedligeholdelse af de mest bevarelsesværdige huse, skal der arbejdes videre med Møn Kommunes gode erfaringer med Bygningsforbedringsudvalget. I den nye kommune skal der afsættes tilstrækkelige økonomiske midler til, at dette arbejde kan fortsætte. Ligeledes bør uddeling af prisen "Hvem har gjort Møn smukkere" fortsætte i det lokale Bygningsforbedringsudvalgs regi. Det påbegyndte arbejde med at udarbejde formidlingsmateriale om egnsbyggeskik og god vedligeholdelse, "Pas godt på dit hus", skal gøres færdig.

For at fremme forståelsen for Steges egenart skal der skaffes midler til at genoptrykke registranten "Stege inden for volden" fra 1981.